

‘Geluk’ werd lange tijd gezien als het resultaat van een willekeurige maar gunstige loop der omstandigheden waarop de mens geen invloed kon uitoefenen. Geluk of ongeluk overkwam de mens. In onze tijd, echter, wordt er anders naar geluk gekeken: gelukkig zijn is een keuze, geluk is maakbaar.

Dit is niet zomaar een kreet uit een zelfhulpboek, maar de boodschap van een invloedrijke groep gelukswetenschappers. Zij beweren dat individuele burgers zichzelf en de overheid ons allemaal gelukkiger kan maken. Terwijl wij vroeger op de tast zochten naar de ingrediënten van een gelukkig leven, zeggen de gelukswetenschappers nu een kompas te hebben dat de samenleving naar een gelukkiger oord kan voeren.

Dient de overheid op grond van wetenschappelijke inzichten niet vrijheid maar geluk als ijkpunt van haar handelen nemen? Kan vrijheid niet ook een belemmering voor geluk zijn, bijvoorbeeld in gevallen waarin de opties talrijk of ingewikkeld zijn (pensioen, orgaandonatie) of waarin veel mensen achteraf de gemaakte keuzes betreuren (lange werkdagen, weinig lichaamsbeweging, ongezond eten)? Moet vrijheid, kortom, niet dienstbaar worden aan geluk?

De schrijvers van dit geschrift geven een beredeneerd ‘nee’ als antwoord op die vraag. Zij laten zien dat de argumenten van liberale filosofen als Immanuel Kant en John Stuart Mill tegen een geluksbevorderende overheid de tand des tijds hebben doorstaan, ook als zij tegen het licht van de moderne gedragswetenschap worden gehouden. Liberale politiek handhaaft vrijheid principieel als hoogste politieke waarde. Vanuit die conclusie kijken de auteurs met een kritische blik naar het zogeheten libertair paternalisme alsook naar voorstellen omtrent leefstijlbeleid, de participatiesamenleving, consumptiebelastingen en andere vormen van gedragssturing.

ISBN/EAN: 978-90-73896-68-0

GELUKSPOLITIEK

GELUKSPOLITIEK

Liberalisme en de waarde van vrijheid

Martin van Hees (voorzitter), Mark van de Velde (scribent),
Hans de Hoog, Bas Kurvers, Patrick van Schie en
Mart van de Ven

TeldersStichting

Gelukspolitiek

Liberalisme

en

de waarde van vrijheid

Martin van Hees (voorzitter), Mark van de Velde (scribent),
Hans de Hoog, Bas Kurvers, Patrick van Schie en Mart van de Ven

Prof.mr. B.M. TeldersStichting
Den Haag, 2014

Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

Telefoon (070) 363 1948

E-mail: info@teldersstichting.nl

www.teldersstichting.nl

www.telderscommunity.nl

Op de omslag het schilderij *Der Jagd nach dem Glück* van de in Linz geboren Edmund Youngbauer (1869-1954), uit de collectie van het Smithsonian American Art Museum in Washington DC. De afbeeldingen van Immanuel Kant, John Stuart Mill en Adam Smith in het binnenwerk zijn afkomstig uit Wikimedia Commons.

Copyright © 2014 TeldersStichting – Den Haag

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zetwerk en druk: Oranje/Van Loon B.V.

ISBN/EAN: 978-90-73896-68-0

Trefwoorden: liberalisme, gelukspolitiek, happiness, paternalisme

Prijs: € 10,00

Voorwoord

De openingszinnen van het voorwoord tot een geschrift van de TeldersStichting dat slechts enkele maanden geleden verscheen, luiden als volgt: ‘De individuele vrijheid geldt binnen de liberale filosofie traditioneel als de belangrijkste waarde (...) Echter vrijheid alleen is niet voldoende. Verantwoordelijkheid is voor liberalen onlosmakelijk verbonden met de vrijheid; het is de keerzijde van dezelfde medaille.’

Liberalen zijn voor dit inzicht onder anderen schatplichtig aan Immanuel Kant. Omdat het voorliggende geschrift gelukspolitiek als onderwerp heeft, is het aardig eens te kijken naar de context waarin de Duitse filosoof het onverbreekbare verband tussen vrijheid en verantwoordelijkheid aan de orde stelde. Kant geeft ons een formule (‘Formel’) waarin hij ‘vrijheid’ tot uitdrukking brengt: ‘Niemand kann mich zwingen, auf seine Art (wie er sich das Wohlsein anderer Menschen denkt) glücklich zu sein, sondern ein jeder darf seine Glückseligkeit auf dem Wege suchen, welcher ihm selbst gut dünkt’ – in het besef, uiteraard, dat ook anderen hun geluk zoeken en daarom behoefte aan vrijheid hebben.

Vrijheid, verantwoordelijkheid en geluk zijn, kortom, nauw met elkaar verbonden en dat zal slechts door een enkeling ontkend worden. Minder overeenstemming bestaat er over de hiërarchie tussen vrijheid en geluk. Als gezegd geldt vrijheid in de liberale traditie vanouds als hoogste waarde, maar er is tegenwoordig een luidruchtige groep wetenschappers die juist geluk als hoogste waarde propageert. Een van hen, Richard Layard, tevens lid van het Britse Hogerhuis namens Labour, verdedigt die keuze met een ogenschijnlijk ijzersterk argument: ‘Als we antwoord moeten geven op de vraag waarom geluk ertoe doet, kunnen we geen enkele hogere reden noemen. Het doet er gewoon toe, punt uit.’ Volgens de gelukswetenschappers dient dit inzicht belangrijke consequenties te hebben voor beleidsmakers, onder meer op het terrein van de belastingen en de gezondheidszorg, in het bijzonder leefstijl. Daar komt nog het recente inzicht bij dat de gemiddelde burger toch niet het calculerend, nutsmaximaliserend en rationeel handelend individu blijkt waarvoor hij lang is aangezien. In werkelijkheid is de mens zwak en irrationeel en faalt hij vaak jammerlijk in de queeste naar geluk. Volgens gelukswetenschappers rust daarom op de overheid de verantwoordelijkheid om ons gedrag bij te sturen.

Het is de verdienste van deze werkgroep dat zij deze drogredenering doorprikt. Zelfs als iedere individuele burger volmondig erkent dat geluk het hoogst haalbare in zijn leven is, dan nog volgt daaruit niet dat de overheid het geluk van burgers moet bevorderen. Zoals wij weten uit de jaarlijks terugkerende discussie over de ‘koopkrachtplaatjes’, doet het handjevol uit de statistiek geabstraheerde huishoudens geen recht aan de complexe maatschappelijke werkelijkheid. Willen wij werkelijk een overheid die ons vertelt dat wij minder moeten werken – en ons straft met een hoger marginaal belastingtarief als wij niet luisteren – omdat uit enquêtes

een significant verband blijkt tussen geluk en vrije tijd? Het is maar één voorbeeld uit een reeks gelukspolitieke plannen die het overheidspaternalisme waarvan wij dachten verlost te zijn weer salonfähig maakt.

Een ander punt waarvoor het curatorium van de TeldersStichting de werkgroep erkentelijk is, is dat zij glashelder laat zien dat in de liberale traditie van Adam Smith, David Hume en Immanuel Kant de menselijke mens centraal staat. Onze maatschappijvisie hoeft niet overboord omdat ‘inzichten uit de gedragseconomie’ laten zien dat de mens zich anders gedraagt dan in de neoklassieke economische literatuur werd verondersteld. Ruim een halve eeuw na dato en diverse wetenschappelijke inzichten verder, is de conclusie van Friedrich Hayek nog valide dat veel van de zogenaamd nieuwe kennis over het menselijk gedrag in de kiem al te vinden is in *The Wealth of Nations* van Adam Smith.

Namens het curatorium van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting
Frans Engering
november 2014

Inhoudsopgave

Voorwoord	I
Inhoudsopgave	III
I. Inleiding en opzet	1
II. Liberalisme en klassiek paternalisme	5
III. Geluk verklaard	11
IV. Vrijheid of geluk als hoogste waarde	15
V. Geluk meten en maken in Duitsland en Groot-Britannië	19
VI. Herverdeling en paternalisme vermomd als gelukspolitiek	25
VII. De gevaren van gelukspolitiek	27
VIII. Gelukspolitiek en indirect paternalisme in Nederland	33
8.1 Participatiepaternalisme	35
8.2 Burgerschap	40
8.3 Gezondheidskosten, waarden van (keuze)vrijheid en libertair paternalisme	44
IX. Conclusies en aanbevelingen	55

I. Inleiding en opzet

Volgens Engelse etymologische woordenboeken fungeerden *happy* en *lucky* vroeger als synoniemen voor ‘lot’, ‘toeval’ of ‘kans’ en beide worden tot vandaag naar het Nederlands vertaald met één woord: gelukkig. Geluk was het resultaat van een willekeurige maar gunstige loop der omstandigheden waarop de mens geen invloed kon uitoefenen. Veelzeggend is dat *luck*, overduidelijk verwant aan *Glück* en *geluk*, voor het eerst zou zijn gebruikt tijdens kansspelen.¹

Gaandeweg is een verwijdering tussen *lucky* en *happy* opgetreden, waarbij de eerste term de oude betekenis heeft behouden van ‘geluk hebben’ terwijl de tweede nu ook ‘gelukkig zijn’ betekent. Gelukkig of *happy* zijn is niet langer iets wat een mens domweg overkomt, maar drukt een tevreden gemoedstoestand uit. De mens heeft zich verzoend met zijn omstandigheden of – en dat spreekt meer tot de verbeelding van de moderne mens, die het moeilijk vindt om zich neer te leggen bij de grilligheid van het leven – hij is erin geslaagd zijn omstandigheden te verbeteren. Enigszins overdreven: gelukkig zijn is een keuze, geluk is maakbaar. Dit is niet zomaar een kreet uit een van de talloze zelfhulpboeken, maar de boodschap van een invloedrijke groep gelukswetenschappers. Zij beweren dat individuele burgers voor zichzelf en de overheid voor ons allen een verschil kan maken. Terwijl wij vroeger op de tast zochten naar de ingrediënten van een gelukkig leven, zeggen de gelukswetenschappers nu een kompas te hebben dat de samenleving naar een gelukkiger oord kan voeren. Is het aanvaardbaar dat de overheid, alleen omdat liberalen vrijheid zo belangrijk vinden, lijdzaam toekijkt terwijl sommige mensen verdwalen in de zoektocht naar geluk? Wordt het niet tijd dat liberalen afscheid nemen van hun dogmatische antipaternalisme en daarmee van een negentiende-eeuwse filosoof als John Stuart Mill, met zijn romantische geloof dat een individu zelf het beste weet wat goed voor hem is en dat derden daarom niet het recht hebben om hem te dwingen iets te doen of te laten?

In de kern draait het hier om de vraag naar de hiërarchie tussen vrijheid en geluk. Liberalen kiezen instinctief voor vrijheid, maar is vrijheid niet slechts één van de wegen naar geluk? Kan vrijheid niet ook een belemmering voor geluk zijn, bijvoorbeeld in gevallen waarin de opties talrijk of ingewikkeld zijn (pensioen, orgaandonatie) of waarin veel mensen achteraf de gemaakte keuzes betreuren (lange werkdagen, weinig lichaamsbeweging, ongezond eten). Moet de overheid, kortom, niet vrijheid maar geluk als ijkpunt van haar handelen nemen?

Van liberalen mag verwacht worden dat zij op deze en andere kwesties een antwoord formuleren. Dit rapport hoopt daartoe een aanzet te geven. Een tweede, hieraan gerelateerde ontwikkeling die om liberale analyse vraagt, is de opkomst van het zogeheten libertair paternalisme. Het is een tak van toegepaste gedragswetenschap in wier vocabulaire termen als ‘dwingen’, ‘verbieden’ en ‘verplichten’

¹ Oxford English Dictionary (derde editie, 2013).

ontbreken – termen die wij doorgaans associëren met paternalisme. De libertair paternalisten hebben, naar eigen zeggen, een synthese tussen paternalisme en vrijheid ontwikkeld waarbij de burger, of de consument, in zijn waarde gelaten wordt. De keuzevrijheid blijft intact, maar mensen worden naar een bepaalde ‘goede keuze’ geleid. Net als de voorstellen van de gelukswetenschappers confronteert het libertair paternalisme liberalen met de vraag: wat is de waarde van vrijheid?

De derde aanleiding voor dit rapport bestaat uit een scala aan politieke maatregelen en wensen waarachter – soms helder, soms gedimd – een ‘officiële’ versie van wenselijk gedrag gloort. De ‘participatiesamenleving’ is een voorbeeld dat veel aandacht heeft getrokken, maar ook inzake de arbeidsparticipatie van vrouwen, de integratie van immigranten, mantelzorg voor familie en burens, en de sportdeelname van alle Nederlanders probeert de overheid burgers de ‘goede’ kant op te duwen. Hetzij omdat daarmee het belang van de individuele burger gediend zou zijn (klassiek paternalisme) dan wel omdat bepaald gedrag bevorderlijk wordt geacht voor andere burgers of hun abstracte verbanden, zoals ‘de buurt’, ‘de samenleving’ of ‘de economie’ (indirect paternalisme). Juist nu veel verantwoordelijkheden, met name op het terrein van zorg en werk, worden overgeheveld van het Rijk naar de gemeenten is het een goed moment voor liberalen om eens kritisch stil te staan bij het gehalte aan paternalisme in de waaier aan initiatieven die de burger moeten aanzetten tot participatie in tal van sferen: de buurt, de arbeidsmarkt, de familie, de natie, et cetera.

In dit rapport buigen wij ons niet over bekende onderwerpen die geassocieerd worden met traditioneel paternalisme, zoals geboden en verboden rondom euthanasie, vaccinaties en drugs. Wel komen wij een aantal malen te spreken over indirect paternalisme, hoewel de grens tussen klassiek paternalisme en indirect paternalisme niet altijd even duidelijk is. Eigen aan de tweede variant is in ieder geval dat degenen die ‘profiteren’ van een vrijheidsbeperkende of gedragssturende maatregel niet – of niet alleen – degenen zijn die door die maatregel getroffen worden. Naast de in de voorgaande alinea genoemde voorbeelden, valt te denken aan de door sommige gelukseconomen bepleitte progressieve consumptiebelasting, die de aankoop van luxegoederen moet afremmen.² In eerste instantie zijn het de niet-bezitters van luxegoederen die verondersteld worden baat te hebben bij die belasting. Zij hoeven niet langer mee te doen aan een statuswedloop die zij zich eigenlijk niet kunnen permitteren.

Evenmin besteden wij aandacht aan de talrijke wegen naar geluk die worden aangeprezen door religies, zoals het boeddhisme en het christendom, of semi-religies als het communisme. Religie behoort, althans in onze liberale democratie, tot het particuliere domein, en het aantal mensen is gering dat meent dat de overheid als taak heeft om één bepaalde godsdienst tot heil van heel het volk te

² Robert H. Frank, *The Progressive Consumption Tax. A win-win solution for reducing American income inequality*, 7 december 2011 (www.slate.com).

bevorderen. Voor het communisme en andere totalitaire ideologieën geldt dat hun principes onverenigbaar zijn met onze liberale democratie en geen enkele ruimte laten voor particuliere concepties van geluk. Dit geschiedt, kortom, gaat niet over (particulier) geluk maar over gelukspolitiek, die naar haar aard een publieke dimensie heeft.

Wij beginnen in ‘Liberalisme en klassiek paternalisme’ met een korte uiteenzetting van liberale bezwaren tegen paternalisme, verwoord door de liberale filosofen Immanuel Kant en John Stuart Mill. De kern van Mills boodschap was dat pogingen van de overheid of van medeburgers om iemand gelukkig te maken, gedoemd zijn te mislukken; Kant benadrukte dat paternalisme de vrijheid van individuen ondermijnt en daarmee hun verantwoordelijkheid. In ‘Geluk verklaard’ maken we een sprong naar de gelukswetenschap van vandaag, die beweert zo veel vooruitgang te hebben geboekt dat inmiddels wel duidelijk is hoe geluk gemeten en bevorderd kan worden. De ingrediënten voor een gelukkig leven zouden veel beperkter en voorspelbaarder zijn dan Kant en Mill dachten. In ‘Vrijheid of geluk als hoogste waarde’ staan wij stil bij het pleidooi dat de overheid, gezien de stand van de wetenschap, niet vrijheid of economische groei maar geluk als leidraad voor beleid zou moeten nemen. Het daaropvolgende hoofdstuk zoomt in op Groot-Brittannië en Duitsland, waar geluksbevordering al geruime tijd onderwerp van politiek debat is en soms in de praktijk wordt gebracht. De les die daaruit kan worden getrokken, is dat geluk vaak gelijkheid of paternalisme in een nieuw jasje is. In ‘De gevaren van gelukspolitiek’ noemen wij, geïnspireerd door onder anderen de Schotse moraalfilosoof Adam Smith en de Franse staatsman en journalist Benjamin Constant, een aantal bedenkingen bij een geluksbevorderende overheid.

Het laatste deel van dit rapport richt zich op Nederland, waar politici zelden in expliciete termen over geluksbevordering spreken uit angst om van paternalisme beticht te worden. Wie de plannen en het discours van dit en voorgaande kabinetten op het terrein van arbeidsdeelname, mantelzorg, integratie en burgerschap op zich laat inwerken, moet evenwel constateren dat paternalisme dat de voordeur is uitgezet via de achterdeur weer binnensluipt. Wij illustreren dit aan de hand van ‘de participatiesamenleving’ en de bevoogdende wijze waarop inheemse Nederlanders en immigranten wordt voorgehouden wat het betekent om een goede burger van dit land te zijn. Vervolgens staan wij stil bij het debat over premiedifferentiatie in de gezondheidszorg, die mensen een financiële prikkel tot gezond gedrag moet geven, en bij toelaatbaarheid van *nudging* om mensen te sturen in hun keuzegedrag. Het laatste hoofdstuk biedt een korte samenvatting en een aantal aanbevelingen.

II. Liberalisme en klassiek paternalisme

In een liberale, tolerante samenleving worden burgers zo veel mogelijk vrijgelaten hun leven naar eigen inzicht te leiden, wat niet wil zeggen dat zij elkaars opvattingen of gedrag ongemoeid moeten laten. Als burgers mogen we er openlijk aan twifelen of een islamitische vrouw uit vrije wil allesverhullende kleding draagt, of een raamprostituee wel echt haar roeping gevonden heeft en of een zwaarlijvig persoon werkelijk gelukkig is met zijn lichaam. Het is voor buitenstaanders echter moeilijk om over dergelijke kwesties te oordelen en meestal rest ons weinig anders dan mensen op hun woord te geloven als zij zeggen bepaald gedrag vrijwillig te vertonen. Wij willen niet als bemoeial te boek staan en anderen zeker geen vrijbrief verschaffen om zich op hun beurt met ons leven te bemoeien.

Wij houden ons minder op de vlakte zodra er minderjarige kinderen in het geding zijn en wel omdat zij verondersteld worden niet in staat te zijn om ver vooruit te denken, om doelstellingen voor de lange termijn te formuleren en een stappenplan te ontwikkelen. Het hoeft niet te verbazen dat de vurigste debatten worden gevoerd over het leven van kinderen, juist omdat er per definitie sprake is van bemoeienis. De werkelijke vraag is niet *of* er door derden beslissingen voor minderjarigen mogen worden genomen maar *wie* die derden zijn: ouders, artsen, de overheid, leraren, maatschappelijke instellingen, et cetera.

Ouders reageren vaak als door een wesp gestoken als derden zich met de opvoeding van hun kinderen bemoeien. Dat was ook John Stuart Mill (1806-1873) opgevallen. Over de relatie tussen kinderen en hun ouders merkte Mill op: 'One would almost think that a man's children were supposed to be literally, and not metaphorically, a part of himself, so jealous is opinion of the smallest interference of law with his absolute and exclusive control over them (...)'.¹ Volgens Mill was een foutieve vrijheidsopvatting er debet aan dat de staat zijn verplichtingen jegens kinderen onvoldoende nakwam, bijvoorbeeld op het terrein van onderwijs. Iedereen is het ermee eens dat elk kind recht heeft op deugdelijk onderwijs, aldus Mill, maar slechts een enkeling wil zo ver gaan om ouders die hun opvoedkundige plichten verzaken – 'a moral crime' – via een leerplicht tot de orde te roepen.

Vanuit Nederlands perspectief is het ironisch om te lezen dat Mill grote aarzelingen had bij staatsonderwijs, uit angst dat de staat 'an improper influence over opinion' zou krijgen met kwalijke gevolgen voor de verscheidenheid en individualiteit van de jongste generatie. Er was niets mis mee als ouders hun kinderen

¹ John Stuart Mill, *On Liberty* (§V.12), [1859] 1869 (www.econlib.org). Wrang is dat Mill zelf een strikte opvoeding had genoten waarin weinig ruimte was voor individuele expressie. In zijn openhartige autobiografie verhaalt Mill uitvoerig hoe zijn beroemde vader James de zeer jonge John Stuart dwong tot de bestudering van klassieke talen en literatuur.

naar scholen stuurden waar ze, behalve in de harde wetenschappen, ook in het geloof werden onderwezen.² In Nederland was dat juist een groot punt van liberale zorg. De klerikalen meenden dat ouders het recht hadden om hun kinderen naar een school van de eigen gezindte te sturen, maar de liberaal Samuel van Houten (1837-1930) noemde het een drogreden ‘dat de Staat zich het onderwijs aantrekt ten behoeve *van de ouders*. Dit is volkomen onjuist; de staat trekt zich het onderwijs aan ten behoeve *van het kind* en ten behoeve *van de gemeenschap*, die er belang bij heeft, dat het kind opgroeit gewapend met al datgene wat in de tegenwoordige maatschappij een kind aan kundigheden moet bezitten.’³

Veel strijdpunten in de driehoek tussen ouders, kinderen en de staat zijn een lang leven beschoren omdat de ‘oplossing’ ervan in het gunstigste geval niet meer voorstelt dan een tijdelijk, delicaat evenwicht dat makkelijk verstoord kan raken. In bijvoorbeeld het onderwijs gebeurt dat door de oprichting van scholen op islamitische grondslag, waar ook hedendaagse verdedigers van de onderwijspacificatie uit 1917 soms zo hun bedenkingen bij hebben. Samuel van Houten waarschuwde in 1889 al dat een selectieve toepassing van de vrijheid van onderwijs, een vrijheid waartegen hij grote bedenkingen koesterde, weinig principieel is: ‘Waar is het zedelijk recht om de eene richting anders te behandelen dan de andere? (...) Indien gij de Jesuiten vrijlaat, moet gij dit ook de socialisten doen!’⁴ De discussie kan ook opgerakeld worden door een rechterlijke uitspraak, zoals in de langdurige controverse rondom de besnijdenis van jongens om godsdienstige redenen. Nadat in 2012 een rechter in Keulen had geoordeeld dat een besnijdenis om religieuze redenen inbreuk maakt op het zelfbeschikkingsrecht en de lichamelijke integriteit van het kind, zagen joodse en islamitische kringen deze uitspraak als een regelrechte aantasting van de vrijheid van godsdienst.⁵ Anderen vroegen zich af waar de staat het recht vandaan haalde om zich te bemoeien met de manier waarop ouders hun kinderen opvoeden. Als ouders niet langer beslissingen mogen nemen namens hun kinderen, dan zou het instituut gezin op de helling gaan.

De verdeeldheid onder liberalen in de negentiende en twintigste eeuw rondom het bijzonder onderwijs, dat al dan niet in het belang van het onmondige kind zou zijn, staat in schril contrast met de beslistheid waarmee zij, in theorie althans, bemoeienis van de overheid met volwassen individuen afwijzen. In de liberale opvatting hoort de overheid zeer terughoudend te zijn in het propageren en bekritisieren van gedragingen en overtuigingen van individuele burgers. De overheid heeft namelijk niet zo maar een mening, maar ook macht: zij maakt en handhaaft wetten, die vaak rechtstreeks in het leven van burgers ingrijpen. Wetgeving wordt natuurlijk altijd tot op zekere hoogte gevormd door dominante opvattingen over goed en kwaad, maar iemands levensinvulling, zijn gedrag en de keuzes die hij maakt, zijn een particuliere zaak waar een wetgever buiten hoort te blijven, tenzij

² Mill, *On Liberty* (SV.14).

³ Tweede Kamer, vergaderjaar 1888-1889, 22 augustus 1889, p. 1309.

⁴ Ibidem, p. 1310.

⁵ *NRC Handelsblad*, 21 juli 2012; *Reformatisch Dagblad*, 28 juni 2012.

derden er schade van ondervinden.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat gedragsbeïnvloeding door de overheid haast onvermijdelijk is. Het komt regelmatig voor dat een maatregel tot gedrags-effecten leidt die eigenlijk onbedoeld en – daar de overheid weinig voorspellende gaven bezit – onvoorzien waren. Zo daalde door de invoering van het geregistreerd partnerschap het aantal echtscheidingen sterk, maar niet omdat de huwelijkse band sterker was geworden.⁶ Echtelieden die eigenlijk op elkaar uitgekeken waren maar geen zin hadden in een duur en tijdrovend juridische proces, zetten hun huwelijk om in een geregistreerd partnerschap, dat vervolgens zonder tussenkomst van de rechter ontbonden kon worden – de zogeheten flitsscheiding, die in 2009 weer werd afgeschaft. In andere gevallen worden gedragseffecten wel verwacht, maar voor lief genomen. Dat een sterk progressief belastingstelsel veelverdieners zou ontmoedigen om hun overtollige vakantiedagen te laten uitbetalen, met als resultaat minder inkomsten voor de fiscus, kon moeilijk een verrassing worden genoemd, maar dat woog voor de toenmalige voorstanders kennelijk niet op tegen het hogere doel van een gelijkere verdeling van inkomen.

Deze voorbeelden illustreren waarom liberalen van nature sceptisch staan tegenover overheidsoptreden. De overheid beschikt slechts over gefragmenteerde kennis en mensen blijken (gelukkig) soms onverwacht creatief te reageren op ingevoerde maatregelen. Overheidsingrijpen is daardoor vaak minder effectief en minder efficiënt dan beleidsmakers hadden gehoopt.⁷

Reserves van meer principiële aard koesteren liberalen tegen beleid dat uitdrukkelijk gericht is op het bewerkstelligen van een gedragsverandering bij burgers. Hoewel ook bij dergelijk beleid twijfel aan de effectiviteit en efficiëntie gerechtvaardigd is, staat hier allereerst de vraag naar de legitimiteit van overheidssturing centraal. Een beroemd geworden antwoord hierop is gegeven door de reeds genoemde John Stuart Mill in *On Liberty*, zijn belangrijke werk uit 1859, dat haast per definitie opduikt in het notenapparaat van een willekeurige verhandeling over paternalisme en de spanning tussen individuele en maatschappelijke opvattingen over wenselijk gedrag. In *On Liberty* schreef Mill dat hij één eenvoudig principe onder de aandacht wilde brengen: 'That principle is, that the sole end for which mankind are warranted, individually or collectively, in interfering with the liberty of action of any of their number, is self-protection. That the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others. His own good, either physical or moral, is not a sufficient warrant. He cannot rightfully be compelled to do or forbear because it will be better for him to do so, because it will make him

⁶ CBS, '30 duizend stellen uit elkaar met flitsscheiding', *Webmagazine*, 11 januari 2010.

⁷ De vrijemarkteconoom Milton Friedman (1912-2006) zei in dit verband eens: 'So when the government wastes money, I say, fine. Just think how much less freedom we would have if government were really spending that 40 percent of our income efficiently.' Milton Friedman, 'The Economy and You: What Lies Ahead', *The Stanford Magazine*, 1977 (herfst/winter), pp. 23-27.

happier, because, in the opinions of others, to do so would be wise, or even right.⁸

Zelfbescherming betekent hier zeer nadrukkelijk het beschermen van jezelf tegen anderen en niet het beschermen van iemand tegen zichzelf. Als de overheid toch tracht iemand tegen zichzelf in bescherming te nemen, maakt zij zich schuldig aan paternalisme. Paternalisme is, in de bondige definitie van de Amerikaanse filosoof Gerald Dworkin, ‘the interference of a state or an individual with another person, against their will, and defended or motivated by a claim that the person interfered with will be better off or protected from harm.’⁹

Zelf gebruikte Mill het woord paternalisme geen enkele keer, noch maakte hij de bekende vergelijking tussen een bevoogdende overheid en een vader die zijn kind terechtwijst. Immanuel Kant (1724-1804) deed dat een kleine eeuw eerder wel. ‘Eine Regierung, die auf dem Prinzip des Wohlwollens gegen das Volk als eines Vaters gegen seine Kinder errichtet wäre, d.i. eine väterliche Regierung (*imperium paternale*), wo also die Untertanen als unmündige Kinder, die nicht unterscheiden können, was ihnen wahrhaftig nützlich oder schädlich ist, (...) ist der größte denkbare Despotismus’.¹⁰ Kant betoogde dat een ieder zijn eigen geluk moet vinden: ‘Niemand kann mich zwingen, auf seine Art (wie er sich das Wohlsein anderer Menschen denkt) glücklich zu sein, sondern ein jeder darf seine Glückseligkeit auf dem Wege suchen, welcher ihm selbst gut dünkt’.

De reden waarom Kant paternalisme afwees, is niet omdat de overheid onherroepelijk faalt in haar opzet burgers gelukkig te maken, noch omdat burgers zelf goed zouden weten wat gelukkig maakt. Kant geloofde namelijk dat wij pas achteraf kunnen beoordelen wat gelukkig maakt: ‘es ist ein Unglück, daß der Begriff der Glückseligkeit ein so unbestimmter Begriff ist, daß, obgleich jeder Mensch zu dieser zu gelangen wünscht, er doch niemals bestimmt und mit sich selbst einstimmig sagen kann, was er eigentlich wünsche und wolle. Die Ursache davon ist: daß alle Elemente, die zum Begriff der Glückseligkeit gehören, insgesamt empirisch sind, d. i. aus der Erfahrung müssen entlehnt werden’. Om vast te stellen wat gelukkig maakt, is ‘Allwissenheit’ vereist – een eigenschap waarover de mens noch de overheid beschikt.¹¹ De werkelijke reden waarom Kant paternalisme verwerpt is dat vrijheid een voorwaarde is voor de morele verantwoordelijkheid van burgers; voor hun zedelijkheid, om een wat verouderde uitdrukking te gebruiken. Als burgers onrechtmatig in hun vrijheid worden beperkt, wordt hun waardigheid aangetast.

⁸ Mill, *On Liberty* (§I.9).

⁹ Gerald Dworkin, ‘Paternalism’, in: Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2010 (www.plato.stanford.edu).

¹⁰ Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis* [1793] 1977, pp. 144-145 (www.zeno.org).

¹¹ Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, [1785] 1977, pp. 46-47 (www.zeno.org).

Immanuel Kant (1724-1804): een paternalistische overheid, die burgers als onmondige kinderen behandelt, 'ist der größte denkbare Despotismus'.

Niemand kan gedwongen worden gelukkig te zijn of kan met zekerheid weten wat gelukkig maakt, maar wat is er bezwaarlijk aan als iemand door de overheid of zijn omgeving wordt afgehouden van gedrag dat unaniem schadelijk voor die persoon wordt geacht? Mill antwoordde daarop dat niemand in staat is voor een ander te beoordelen wat werkelijk in het belang van die persoon is, om de eenvoudige reden dat er niemand is die meer belang hecht aan zijn welzijn dan die persoon zelf: 'If a person possesses any tolerable amount of common sense and experience, his own mode of laying out his existence is the best, not because it is the best in itself, but because it is his own mode.'¹² Wij kunnen ons het hoofd breken over de ratio achter andermans gedrag, maar moeten berusten in diens

keuzes. 'The ingredients of happiness are various', aldus Mill, en het is derhalve niet mogelijk om de bouwstenen van een gelukkig leven vooraf aan te wijzen en mensen aan te sporen om die op te rapen. Eerder het tegenovergestelde is het geval: het enige mogelijke bewijs dat een bepaald doel nastrevenswaardig is, is het feit 'that people do actually desire it.'¹³ Daarmee herhaalde hij wat John Locke (1632-1704) zo'n twee eeuwen eerder had gezegd: 'the greatest happiness consists in the having those things which produce the greatest pleasure, and in the absence

¹² Mill, *On Liberty* (§III.14).

¹³ John Stuart Mill, 'Utilitarianism' (1861), in: *The Collected Works of John Stuart Mill* [deel X – Essays on Ethics, Religion, and Society], Toronto, 1985, p. 234 (oll.libertyfund.org). In filosofische kringen woedt een zeer langlopend debat over de vraag of Mill hier echt 'bewijs' levert of simpelweg deductief te werk gaat. Een andere controverse is of Mills vrijheidsprincipe uit *On Liberty* te rijmen valt met zijn utilitarisme. Allard Pierson, broer van de politicus Nicolaas Gerard Pierson, schreef in 1874 dat *On Liberty* zich 'schier op elke bladzijde in tegenspraak bevindt met de beginselen of de voorschriften die [Mill] in zijne hoofdwerken (...) heeft nedergelegd.' John Gray heeft een heel boek aan deze kwestie gewijd, waarin hij betoogt dat 'Mill's writings contain a coherent and forceful utilitarian defence of liberal principles about the right to liberty'. A. Pierson, 'Over vrijheid', *De Gids*, 1874, p. 307; John Gray, *Mill on Liberty: A Defence*, New York, 2003 (2e editie), p. 14.

of those which cause any disturbance, any pain. Now these, to different men, are very different things.¹⁴

Weerstand tegen deze klassiek-liberale opvatting heeft natuurlijk altijd bestaan. Er zijn stromingen, vaak met een religieuze of nationalistische inslag, die beweren dat het doel van ons leven buiten onszelf ligt, bijvoorbeeld in de gemeenschap, in de natie, of in een opperwezen en het hiernamaals. Zoals aangegeven in de inleiding op dit rapport, laten wij deze stromingen voor wat zij zijn. Wij richten ons op de ideeën van mensen die ervan overtuigd zijn dat *individueel* geluk in het hier en nu het hoogst haalbare is, maar dat individueel geluk tot op zekere hoogste bevorderd kan worden door collectieve regelingen. Naar hun oordeel fungeert in sommige gevallen de afzijdigheid van de overheid niet als voorwaarde maar als belemmering voor een individu om gelukkig te worden. Vaak gaat de discussie niet eens over de vraag of de overheid een zekere taak heeft – het heffen van belastingen, bijvoorbeeld – maar spitst het debat zich toe op de *wijze* waarop zij die taak zo kan vervullen dat het geluk van de bevolking erdoor wordt vergroot. Over die publieke, politieke dimensie gaat dit geschrift.

De voorstanders van een actieve gelukspolitiek menen, zich beroepend op wetenschappelijk onderzoek, dat Mill en Locke het op zeker twee punten verkeerd zagen: ten eerste schieten mensen vaak jammerlijk tekort in het nastreven van hun eigen geluk; ten tweede zijn de ingrediënten voor een gelukkig leven beperkt en – anders dan Kant beweerde – voorspelbaar.

¹⁴ John Locke, *The Works of John Locke* (Deel 1 – An Essay concerning Human Understanding, §55), Londen, [1689] 1824, p. 256 (oll.libertyfund.org).

III. Geluk verklaard

Het weekblad *The Economist* stuurde zijn lezers de Kerstdagen van 2013 in met een intrigerende kwestie. ‘One of the most perplexing questions of the early 21st century is this: how can the French, who invented *joie de vivre*, the three-tier cheese trolley and Dior’s jaunty New Look, be so resolutely miserable?’¹ Uit onderzoek was gebleken dat de Fransen ongelukkiger zijn dan bijvoorbeeld Irakezen, Oezbeken, Albanezen en Oegandezzen, hoewel die in onze beleving aanmerkelijk meer reden tot klagen hebben.²

Het zoeken naar antwoorden op dit soort vragen is een dagtaak geworden van een omvangrijke privaat-publieke industrie. Zij verricht internationaal vergelijkend onderzoek om erachter te komen waarom de inwoners van het ene land gemiddeld genomen gelukkiger zijn dan de inwoners van het andere land en hoe geluksverschillen tussen individuen en groepen binnen landen verklaard kunnen worden. De OESO en de Europese Unie laten regelmatig studies verschijnen, in 2000 werd het wetenschappelijke tijdschrift *Journal of Happiness Studies* gelanceerd, en in Nederland kan het Sociaal en Cultureel Planbureau bogen op tientallen jaren onderzoek naar het welbevinden van de Nederlanders.

De geluksonderzoekers staan in een lange filosofische traditie, die ten minste teruggaat tot het antieke Griekenland. Plato liet Socrates zeggen: ‘since we all of us desire happiness, how can we be happy? – that is the next question’. Het antwoord dat hij Socrates in de mond legde, was ‘wijsheid’, maar een joodse geleerde, die in tijd en ruimte niet ver van Plato verwijderd was, schreef: ‘in veel wijsheid is veel verdriet; en die wetenschap vermeerderd, vermeerderd smart’.³

Jeremy Bentham (1748-1832) wilde het geluksonderzoek een wetenschappelijke basis geven. ‘Nature has placed mankind under the governance of two sove-

¹ *The Economist*, ‘Black chic’, 21 december 2013. Bhutan is in dat onderzoek niet meegenomen, hoewel dit straatarme bergstaatje zich op de kaart heeft gezet door het nationaal inkomen te vervangen door het bruto nationaal geluk. Bij bruto nationaal geluk ligt, in het geval van Bhutan, de nadruk op nationaal. Religieuze, culturele en linguïstische minderheden worden onderdrukt en als gevolg daarvan zijn tienduizenden mensen veroordeeld tot een miserabel bestaan in vluchtelingenkampen.

² WIN-Gallup International Association, *End of Year Survey*, 2013 (www.wingia.com).

³ Plato, *Euthydemus* (www.gutenberg.org); Prediker 1:18. ‘Happy’ is een wat ongelukkige, hedonistisch aandoende weergave van het Griekse *eudaimonia*, dat verwijst naar het goede of deugdzame leven. Darrin McMahon, ‘What Does the Ideal of Happiness Mean?’, *Social Research* 77 (2), 2010, pp. 469-490.

reign masters, *pain and pleasure*', schreef hij, en geluk is de som van beide.⁴ Via de toepassing van 'arithmetical calculations to the elements of happiness' trachtte hij geluk te kwantificeren.⁵ In vergelijking met hedendaagse onderzoekers stond hij echter zo goed als met lege handen. Tenminste, dat vinden de onderzoekers zelf, want zij geven hoog op van de vooruitgang die de laatste decennia is geboekt op het terrein van het meten van geluk. Tegenwoordig kunnen neurowetenschappers precies laten zien welke hersendelen reageren op prettige en pijnlijke prikkels, en door de digitalisering is de verzameling en analyse van omvangrijke geluks-enquêtes mogelijk geworden. De psycholoog David Kahneman, die in 2002 de Nobelprijs kreeg voor zijn bijdrage aan de gedragseconomie, populariseerde *objective happiness*, in essentie een methode om iemands geluksniveau real-time te meten en aldus te voorkomen dat zijn naderhand gerapporteerde geluksgevoel wordt vertekend door het (falende) geheugen. De meest fameuze gelukswetenschapper is op dit moment de Brit Richard Layard, wiens boek niet toevallig de titel *Happiness: Lessons from a new science* draagt. Een ander schreef met grote stelligheid: 'Since time began, we have had poems, symphonies and philosophies devoted to the subject of happiness. Now we have regression lines too.'⁶ Geluksonderzoekers laten dan ook geen mogelijkheid voorbijgaan om te onderstrepen dat hun conclusies *evidence based* zijn. Zij lijken erop gebeten Max Weber (1864-1920) alsnog het zwijgen op te leggen, die het geloof in wetenschap als de weg tot geluk hopeeloos naïef vond. 'Wer glaubt daran?', spottte Weber, 'außer einigen großen Kindern auf dem Katheder oder in Redaktionsstuben?'⁷

Binnen een land zijn (geestelijke) gezondheid, opleiding, familie en vrienden, economische zelfstandigheid (dat wil zeggen: niet in loondienst) en religie factoren die bijdragen aan het geluk van individuele inwoners. Kinderen, een laag inkomen en een sociale omgeving die 'beter af' is, verminderen het geluksge-

⁴ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (§I.1), Oxford, [1789] 1907 (www.econlib.org). Deze beroemde formulering lijkt veel op die van John Locke (1632-1704): 'Nature, I confess, has put into man a desire of happiness, and an aversion to misery: these indeed are innate practical principles, which (as practical principles ought) do continue constantly to operate and influence all our actions without ceasing'. John Locke, *The Works of John Locke* (Deel 1 – An Essay concerning Human Understanding, §3), Londen, [1689] 1824, p. 35 (oll.libertyfund.org). Locke gebruikt het woord 'happiness' maar liefst 125 keer in dat essay.

⁵ Jeremy Bentham, *The Works of Jeremy Bentham* [deel IV – Panopticon, Constitution, Colonies, Codification], Edinburgh, 1838-1843, p. 540 (oll.libertyfund.org).

⁶ Richard Reeves, 'Introduction: the new utilitarianism', in: Simon Griffith en Richard Reeves (red.), *Well-being. How to lead the good life and what the government should do to help*, 2009, pp. 10-25, p. 10 (www.smf.co.uk). Voor een beknopte geschiedenis van het antikapitalistische geluksstreven en de achtergrond van de frase 'pursuit of happiness' in de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring: Darrin M. McMahan, 'The market and the pursuit of happiness', *Society* 43 (2), 2006, pp. 53-61.

⁷ Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, 1919 (www.zeno.de).

voel.⁸ Koopkracht, seksegelijkheid, tolerantie, rechtshandhaving, vrijheid op economisch, politiek en individueel terrein, en een degelijke overheid zijn volgens socioloog Ruut Veenhoven de factoren die bij elkaar zo'n tachtig procent van de geluksverschillen *tussen* landen kunnen verklaren.⁹ De meeste verklarende factoren zijn geen grote verrassing, maar over één gevoelige factor bestaat grote onenigheid in de academische wereld: inkomen. In 1974 publiceerde Richard Easterlin een essay met de titel 'Does Economic Growth Improve the Human Lot?' dat een paradoxaal resultaat liet zien: op basis van vergelijkingen *tussen* landen is er boven een bepaald bestaansminimum slechts een zwak verband waarneembaar tussen inkomen en geluk maar *binnen* landen, op het niveau van individuele burgers, is er wel een sterke correlatie tussen inkomen en geluk.¹⁰

De zogeheten 'Easterlin paradox' was de aftrap voor een ontzagwekkende hoeveelheid onderzoek in daaropvolgende veertig jaar naar het verband tussen inkomen en geluk binnen een land gemeten door de tijd. Easterlin antwoordde in 1995 op basis van nieuw onderzoek nog krachtiger 'nee' op de vraag: 'Will raising the incomes of all increase the happiness of all?' Een extreem voorbeeld is Japan, dat tussen 1958 en 1987 het reële inkomen per hoofd maar liefst vijfvoudig zag toenemen, maar waar het gemiddelde geluksniveau op hetzelfde niveau bleef hangen.¹¹ Easterlin beschouwt de gestegen aspiratieniveaus, die gelijke tred hielden met de gestegen inkomens, als een verklaring. Anderen, onder wie Bernard van Praag, wijzen op het effect van gewenning: met het verstrijken van de tijd ebt het gelukseffect van een inkomensstijging weg. Ook zou ons geluksniveau voor een groot deel aangeboren zijn en zorgen positieve en negatieve gebeurtenissen voor slechts tijdelijke afwijkingen van dat standaardniveau.¹²

Sommige onderzoekers, onder wie Ruut Veenhoven, vinden na empirisch onderzoek echter wel degelijk een positief verband tussen inkomen en geluk van landen. Het geluksniveau in rijke landen ligt volgens hen hoger dan in arme landen, binnen de landsgrenzen zijn rijke inwoners gelukkiger dan arme inwoners, en mensen die er – gemeten door de tijd – financieel op vooruitgaan, rapporteren

⁸ Herman Stolwijk en George Gelauff, 'Gelukkiger met geluksbeleid?', in: Van Campen e.a. (red.), *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen*, Den Haag, 2012, pp. 24-33.

⁹ Ruut Veenhoven, 'Sturen op geluk: is dat mogelijk en wenselijk?', in: Van Campen e.a. (red.), *Sturen op geluk*, pp. 34-47, pp. 42-44.

¹⁰ Richard A. Easterlin, 'Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence', in Paul A. David en Melvin W. Reder (red.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York, 1974, pp. 89-125.

¹¹ Richard A. Easterlin, 'Will raising the incomes of all increase the happiness of all?', *Journal of Economic Behavior and Organization* 27 (1), 1995, pp. 35-47.

¹² Bernard van Praag, 'Geluk: Preferentie- en referentiedrift', in: Jasper van der Steen, *'Geld speelt geen rol' – Een verschuiving in waarden van welvaart naar welzijn?*, 2007, pp. 57-60 (www.hiteq.org); Darrin McMahon, *Geluk. Een geschiedenis*, Amsterdam, 2005, pp. 470-471.

een hoger geluksgevoel.¹³

Een interessante kanttekening bij deze vete komt van de Belgische hoogleraar Marc de Vos. Hij stelt dat het onderzoek naar het verband tussen inkomen en geluk aan een ‘cardinal methodological flaw’ lijdt, want ‘no respondent can keep increasing his/her personal happiness level beyond “very happy”, whereas income continues to rise over time’.¹⁴ Iemand die dertig jaar geleden al dik tevreden was met zijn leven, heeft simpelweg niet de mogelijkheid om de sterke stijging van zijn inkomen in een nog hogere score uit te drukken. De Vos vindt het dus helemaal niet vreemd dat een positief verband tussen inkomen en geluk in welvarende landen soms lastig te vinden is.

Hoewel deze strijd nog lang niet is beslecht, verkondigt een groep gelukswetenschappers onbeschoemd dat de overheid moet afstappen van het bevorderen van economische groei en haar prioriteiten dient te verleggen naar andere terreinen. Als geld een land niet gelukkiger maakt, dan moet de obsessie met economische groei worden losgelaten en hoort er meer aandacht te komen voor alternatieve manieren om het geluk van de bevolking te verhogen. In de volgende hoofdstukken komen wij daar uitgebreid op terug. Hier merken wij slechts op dat deze onderzoekers nooit de conclusie trekken dat de gezondheidszorg minder aandacht verdient omdat de spectaculair gestegen levensverwachting – in Nederland tien jaar voor zowel mannen als vrouwen sinds de jaren vijftig – kennelijk niet tot een toename van geluk heeft geleid. Ook overdrijven die onderzoekers met hun voortdurend herhaalde kritiek als zou economische groei het overkoepelende doel van ‘de politiek’ zijn. In werkelijkheid worden verkiezingen gedomineerd door thema’s die daar slechts zijdelings mee te maken hebben, zoals Europese integratie, immigratie, criminaliteitsbestrijding, de gezondheidszorg, et cetera. En hoeveel politici beweren nu werkelijk dat groei een doel op zichzelf is, in plaats van een middel ter financiering van pensioenen, de zorg en uitkeringen, of dat geld de graadmeter is voor geluk? Bovendien zou het primaat van economische groei niet kunnen verklaren waarom zovelen ongerust spreken over een ‘jobless recovery’, het herstel van economische groei zonder de navenante afname van de werkloosheid.

¹³ Michael R. Hagerty en Ruut Veenhoven, ‘Wealth and Happiness Revisited – Growing National Income Does Go with Greater Happiness’, *Social Indicators Research* 64 (1), 2003, pp. 1-27; Christopher Snowden, ‘Are more equal countries happier?’, in: Philip Booth (red.), *...and the Pursuit of Happiness. Wellbeing and the Role of Government*, Londen, 2012, pp. 98-127. De diverse onderzoekers verwijten elkaar onzorgvuldig met de data om te gaan of verkeerde modellen toe te passen. Easterlin reageerde op Hagerty en Veenhoven in ‘Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven’, *Social Indicators Research* 74 (3), 2005, pp. 429-443, waarop het genoemde tweetal antwoordde met ‘Rising happiness in nations 1946–2004: A reply to Easterlin’, *Social Indicators Research* 79 (3), 2006, pp. 421-436.

¹⁴ Marc de Vos, ‘The unbearable lightness of happiness policy’ in: Booth (red.), *...and the Pursuit of Happiness*, pp. 181-204, pp. 188-189.

IV. Vrijheid of geluk als hoogste waarde

Wat precies het verband tussen inkomen en geluk is, zou een zuiver academische kwestie zijn gebleven, ware het niet dat een groep geluksonderzoekers er vast van overtuigd is dat hun onderzoeksresultaten tot politieke actie moeten leiden. Zij willen dat de overheid een gelukspolitiek voert, maar verschillen onderling sterk van mening over de speerpunten en reikwijdte van een dergelijke politiek. Veenhoven distilleert uit het geluksonderzoek een haast klassiek-liberaal takenpakket voor de overheid, dat door de Nederlandse overheid grotendeels al uitgevoerd wordt, zoals het waarborgen van politieke vrijheden en het handhaven van de rechtsstaat. 'De roep om sturing op geluk zal daarom allereerst resulteren in explicitering van wat allang gebeurd' (*sic*), stelt hij vast. Verder ziet Veenhoven vooral de geestelijke gezondheidszorg als een belangrijk aandachtspunt, alsook betere informatievoorziening aan mensen die voor belangrijke keuzes staan, bijvoorbeeld betreffende hun pensioen. Langs dergelijke paden 'kan de overheid bijdragen aan groter geluk, zonder paternalisme'.¹ Voeg daarbij dat de maatschappelijke voorwaarden voor geluk, zoals kwalitatief hoogstaand bestuur en vrijheid op diverse terreinen, naadloos aansluiten bij een liberale politieke agenda, en het wordt duidelijk waarom liberalen volgens Veenhoven niet huiverig zouden hoeven te zijn voor een geluksbevorderende overheid.

Dit is een welkom geluid, maar in de praktijk wordt het gelukspolitieke discours toch gedomineerd door wetenschappers en adviseurs wier agenda veel verdergaat dan het handhaven van klassiek-liberale verworvenheden, zoals wij verderop aan de hand van een aantal buitenlandse voorbeelden zullen laten zien. Maar eerst moet de vraag gesteld worden of de vergroting van geluk eigenlijk wel een doel van de overheid hoort te zijn. Zelfs als wij voor het gemak aannemen dat er onder academici consensus bestaat over de ingrediënten van een gelukkig leven, dan nog moet aannemelijk worden gemaakt waarom geluk hoger in de rangorde staat dan andere waarden die de overheid zou kunnen nastreven, zoals gelijkheid of vrijheid, waarden die nauw verbonden zijn met het socialisme en het liberalisme.

Mochten we één waarde willen aanwijzen als hoogste waarde, dan komt volgens Veenhoven geluk eerder in aanmerking dan vrijheid, gelijkheid of welvaart, omdat de hoeveelheid geluk kan toenemen zonder dat andere, lagere waarden in het gedrang komen.² Aan de mate van vrijheid of gelijkheid, daarentegen, zit volgens Veenhoven een bovengrens. De vrijheid kan niet toenemen zonder dat op een bepaald moment ons gevoel van gelijkheid wordt aangetast en omgekeerd

¹ Ruut Veenhoven, 'Sturen op geluk: is dat mogelijk en wenselijk?', p. 43.

² Ruut Veenhoven, 'Groter geluk voor een groter aantal. Is dat mogelijk en wenselijk?', *Ethiek en Maatschappij* 12 (1), 2009, pp. 25-50.

zorgt een teveel aan gelijkheid tot verlies van vrijheid. Daarnaast beschouwt hij geluk als de waarde met het grootste ‘zelfcorrigerende’ vermogen: iemand die een uiterst hedonistisch leven leidt, en van het ene kortstondige geluksmoment naar het andere leeft, zal zich na verloop van tijd toch niet werkelijk gelukkig voelen.

Richard Layard probeert met een onbeantwoorbare vraag te laten zien waarom geluk de hoogste waarde zou zijn. ‘Geluk is het ultieme doel omdat het, in tegenstelling tot alle andere doelen, per definitie goed is. Als we antwoord moeten geven op de vraag waarom geluk ertoe doet, kunnen we geen enkele hogere reden noemen. Het doet er gewoon toe, punt uit.’³ Andere waarden kunnen wel worden geïnstrumentaliseerd. Iemand kan zeggen vrijheid nodig te hebben om gelukkig te kunnen zijn of hij kan beweren dat gelijkheid een vereiste is voor een rechtvaardige samenleving. Geluk, daarentegen, is geen middel om andere doelen te bereiken; het is een doel in zichzelf.

In hun ijver om mensen te doordringen van het belang van geluk wordt echter niet consequent vastgehouden aan de ultieme waarde van geluk, of men gelooft er toch niet echt in. Het *World Happiness Report 2013*, onder mede-redactie van Layard, geeft bijvoorbeeld een indrukwekkende lijst van ‘objective benefits of happiness’ op het terrein van gezondheid, levensverwachting, inkomen en productiviteit. ‘In line with the notion that happier workers are better workers, higher well-being is also shown to be associated with higher income and future income’ luidt een van de conclusies, die op zichzelf niet onlogisch is, maar toch bevreemding wekt.⁴ Als bij voortduring wordt beweerd dat de gelukswinst van extra inkomen verwaarloosbaar is, dan is het wat merkwaardig om het belang van geluk vervolgens te onderstrepen met een verwijzing naar hogere inkomens.

Een overgrote meerderheid van de mensen zal vast vinden dat geluk in het leven het hoogst haalbare is en dat zij vrijheid nodig hebben om dat geluk te bereiken. Maar uit de aanname dat individuen geluk nastreven, volgt niet automatisch dat geluksvergroting ook een gemeenschappelijk politiek doel dient te zijn. Om geluk van een persoonlijk streven te promoveren naar het richtsnoer voor het overheidsbeleid is meer nodig dan het retorische handigheidje van Layard cum suis. Zij maken nergens aannemelijk waarom geluk een collectieve doelstelling zou moeten zijn en hoeveel ruimte er voor ‘dissidenten’ overblijft. Er zijn immers mensen die zich alternatieve doelen in het leven hebben gesteld: zij offeren hun eigen geluk op aan het welzijn van derden of hebben een conceptie van geluk die door anderen slecht begrepen wordt. Sommige mensen ondernemen elke zomer weer een reis van duizenden kilometers om, als ze eenmaal hun zonnige bestemming hebben bereikt, hun actieradius vrijwillig te beperken tot honderd vierkante meter strand. Of ze trekken een zak chips open, terwijl ze eigenlijk wel weten dat hun avondmaal al te veel vet en zout bevatte. Geluksonderzoekers weten zich niet

³ Richard Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, Amsterdam, 2009, p. 116.

⁴ Jan-Emmanuel De Neve e.a., ‘The objective benefits of subjective well-being’, in: John Helliwell, Richard Layard en Jeffrey Sachs (red.), *World Happiness Report 2013*, New York, 2013, pp. 54-79, p. 63 (www.unsdsn.org).

goed raad met mensen die weinig belang hechten aan hun gezondheid, aan sociale netwerken of die ander ‘irrationeel’ gedrag vertonen waarvan de deskundigen zeker menen te weten dat het afbreuk doet aan hun geluk.

Zolang de rangschikking van waarden, van doeleinden in het leven, een strikt individuele zaak blijft, is de opwinding van experts over het gedrag van mensen tamelijk vrijblijvend. Gevaarlijk wordt het zodra geluksfactoren worden geïdentificeerd en gekwantificeerd en de vergroting van geluk tot politieke doelstelling wordt verheven. De logica van de politiek dicteert namelijk dat als er eenmaal een doel is geformuleerd het volgende debat onherroepelijk gaat over de middelen om dat doel te bereiken. En als na verloop van tijd blijkt dat het doel niet is gehaald, dan wordt de oorzaak meestal gezocht in ontoereikende middelen of in een verkeerde strategie, met als gevolg een stapeling van beleid.

Veel geluksonderzoekers die een actieve overheidsrol voorstaan, doen ten onrechte voorkomen alsof het geluksbevorderende instrumentarium van de overheid een apolitiek, technocratisch karakter heeft. Zo schrijft de Belgische geluksonderzoeker Mark Elchardus, die wordt beschouwd als huisideoloog van de Socialistische Partij Anders: ‘Het meten van geluk en het analyseren van de gelukservaring kan beleidsmakers vertellen waar en hoe ze de schaarse middelen waarover ze beschikken, het beste kunnen investeren om de grootst mogelijke bijdrage aan het welzijn, het welbevinden, de tevredenheid en het geluk van de burgers te bewerkstelligen.’⁵

Als politiek bedrijven niet meer behelst dan het praktisch toepasbaar maken van academische inzichten dan zou de wereld één grote vrijhandelszone zijn, want de voordelen daarvan worden door economen van links tot rechts gedeeld. Toch is protectionisme aan de orde van de dag. Dat politici zich in het geval van geluksbeleid wel uitsluitend door wetenschappelijke inzichten zouden laten leiden, is dan ook erg onwaarschijnlijk. Daar komt nog bij dat, alle claims over *evidence based policies* ten spijt, de resultaten van wetenschappelijk onderzoek zelden eenduidig zijn en vaak voor elke politieke stroming wat wils bieden. Wij noemden al de controverse over het verband tussen inkomen en geluk. Van politici mag in alle redelijkheid niet worden verwacht dat zij dergelijke discussies op de voet volgen en het kan hun niet kwalijk worden genomen dat zij op hun politieke instinct afgaan. Het verrast dan ook niet dat in Duitsland en met name Groot-Brittannië, dat in Europa voortrekker is wat betreft geluksbeleid, geluksbevordering door de overheid een door en door ideologische aangelegenheid is.

⁵ Mark Elchardus, ‘Van bnp-obsessie naar geluksbeleid’, *Socialisme & Democratie* 67 (4), 2010, pp. 50-56, p. 53.

V. Geluk meten en maken in Duitsland en Groot-Brittannië

De meeste overheden laten zich afrekenen op hun economische prestaties, die kunnen worden afgelezen aan prijsstabiliteit, werkgelegenheid, bruto binnenlands product, enzovoort. Als politici echter ook het geluk van de bevolking willen bevorderen, zal dat geluk op enigerlei wijze moeten worden gemeten om te kunnen bepalen of het gevoerde beleid succes heeft gehad. Volgens de gelukswetenschappers is de omvang van de nationale productie een veel te beperkte indicator van het welzijn of geluk van de bevolking.¹ Daar zal vrijwel iedereen het mee eens zijn, maar het is eenvoudiger om te constateren dat een maatstaf tekortschiet dan consensus te bereiken over een alternatief.

Dat is in het kort de les die onlangs in Duitsland is geleerd. Daar leverde een commissie van de Bondsdag, bestaande uit 17 politici en 17 deskundigen, na twee jaar onderzoek een rapport van monumentale proporties af over groei, welbevinden en levenskwaliteit. In krap duizend dichtbedrukte pagina's en 2984 voetnoten trachtte de commissie de haar gestelde opdracht te vervullen: 'Um eine geeignete Grundlage zur Bewertung politischer Entscheidungen anhand ökonomischer, ökologischer und sozialer Kriterien zu schaffen, ist zu prüfen wie die Einflussfaktoren von Lebensqualität und gesellschaftlichem Fortschritt angemessen berücksichtigt und zu einem gemeinsamen Indikator zusammengeführt werden können.'² Een gemeenschappelijke indicator bleek te veel gevraagd: de commissie kwam uiteindelijk met drie 'Wohlstands-Dimensionen' die uit tien 'Leitindikatoren', negen 'Warnlampen' en één 'Hinweislampe' bestaan.³

Tekenend voor het gebrek aan consensus over de vraag wat welzijn is en hoe dat gemeten en bevorderd kan worden, zijn de ruim honderd pagina's *Sondervoten* waarin parlementaire fracties of deskundigen toelichten waarom zij het oordeel van de commissie op een bepaald punt niet steunen. Die verdeeldheid is welbeschouwd geruststellend, omdat de vraag of, en zo ja hoe, het welzijn van de bevolking kan worden bevorderd het wezen van de politiek is. Zonder verschil van inzicht daarover ontvalt aan de politiek elke betekenis. Precies om die reden schreef

¹ De wetenschappelijke term is *subjective well-being* of subjectief welzijn, al spreken de onderzoekers zelf ook vaak over geluk of *happiness*.

² Deutscher Bundestag, *Einsetzung einer Enquete-Kommission "Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität – Wege zu nachhaltigem Wirtschaften und gesellschaftlichem Fortschritt in der Sozialen Marktwirtschaft"*, Drucksache 17/3853, 23 november 2010.

³ Deutscher Bundestag, *Schlussbericht der Enquete-Kommission "Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität – Wege zu nachhaltigem Wirtschaften und gesellschaftlichem Fortschritt in der Sozialen Marktwirtschaft"*, Drucksache 17/13300, 3 mei 2013. Zie voor een handzame Engelse samenvatting en de reacties van kiezersgroepen op de bevindingen van de commissie: Marco Giesselmann e.a., 'Measuring Well-Being: W3 Indicators to Complement GDP', *DIW Economic Bulletin* 3 (5), 2013, pp. 10-19.

professor Oud, de latere mede-oprichter van de VVD, misprijzend over politieke partijen (in het interbellum) ‘die pretendeeren noch rechtsch noch linksch te zijn, doch die feitelijk haar aanhang uitsluitend onder de linksche kiezers hebben gerecruteerd. De belangrijkste daarvan is de door Treub opgerichte “Economische Bond”, die niet aan politiek heet te doen, doch uitsluitend de “volkswelvaart” zal behartigen. Alsof uit het verschil van inzicht, omtrent de wijze, waarop die volkswelvaart moet worden behartigd, niet vanzelf de politieke strijd geboren wordt!’⁴

In Groot-Brittannië is niet geprobeerd om een overkoepelende, alle welzijns-elementen omvattende maatstaf te ontwikkelen en wellicht daardoor is het Britse geluksbeleid verder gevorderd dan elders. Niet alleen daarom is Groot-Brittannië een interessante casus, maar vooral ook omdat geluksbeleid er op warme belangstelling kan rekenen van zowel sociaal-democraten als conservatieven. Dat is een opvallend contrast met het Europese vasteland, waar vooral linkse partijen gecharmeerd zijn van geluksbeleid.

De aanzet tot het Britse geluksbeleid werd gegeven door de sociaal-democraat Tony Blair. Een rapport van zijn Strategy Unit nam in 2002 de stand van het wereldwijde geluksonderzoek op en concludeerde dat er gegronde redenen waren voor staatsinterventie ter vergroting van het levensgeluk. Een handige tabel liet zien wat volgens wetenschappelijke inzichten de monetaire waarde was van enkele geluksbepalende omstandigheden: wie in het huwelijksbootje stapt, vergroot maandelijks zijn geluk met zo’n 6000 pond; wie zijn echtgenoot verliest, schiet er omgerekend 14.000 pond per maand bij in. Om iemand die zich op de onderste sporten van de geluksladder bevindt te transporteren naar de bovenste sport zou ongeveer een miljoen pond nodig zijn.⁵ De tabel slaagt in haar opzet om te laten zien dat de invloed van geld op geluk beperkt is, maar verder is onduidelijk wat wij, of beleidsmakers, opschieten met het monetariseren van individuele levensgebeurtenissen als huwelijk, sterfte, gezondheid en werkloosheid. Hoe zwaar iemand lijdt onder het verlies van zijn baan, hangt bovendien van zo veel andere factoren af, zoals het huishoudinkomen, de sociale omgeving en de gezinssituatie, dat een gemiddeld geluksverlies van 23.000 pond per maand niet heel veel zegt.

Ook leunt Labour op linkse denktanks als Demos en de New Economics Foundation, en heeft de partij een open oor voor de adviezen van Richard Layard, als gezegd een begrip in de internationale geluikswetenschap en lid van het Hogerhuis voor Labour. Layard bepleit een sterk progressief belastingstelsel omdat extra inkomen boven een bepaald niveau nauwelijks extra geluk zou opleveren, terwijl de tijd die benodigd is om dat extra inkomen te verwerven ten koste gaat van fa-

⁴ P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940*, Assen, 1946, p. 237. In de vooroorlogse tijd waarover Oud schreef stond ‘links’ voor vrijzinnig en ‘rechts’ voor confessioneel.

⁵ Nick Donovan en David Halpern, *Life Satisfaction: the state of knowledge and implications for government*, december 2002 (Strategy Unit), pp. 17 en 28.

milie en vrienden.⁶ Bovendien leidt de overheveling van geld van rijk naar arm tot een algehele toename van geluk omdat de marginale gelukstoename van honderd pond afneemt naarmate men meer geld bezit. Omdat baan zekerheid gelukkig maakt, moet in de strijd tegen werkloosheid niet de arbeid worden geflexibiliseerd maar het loon. Het is beter om via flexibele beloning het werk naar de werklozen te laten vloeien, meent Layard, dan hun aan te moedigen te verhuizen omwille van een baan, want dat maakt lokale gemeenschappen kapot. Flexibele beloning betekent in geen geval prestatie loon. Dat stuwt weliswaar de productiviteit op, maar is slecht voor het moreel van de werknemers.

Voor Britse Conservatieven werken zulke adviezen doorgaans als een rode lap op een stier. Maar tot veler verbazing omarmde nota bene een kandidaat voor het partijleiderschap van de Conservatieven het werk van Layard, althans een deel daarvan. In een toespraak in 2005 noemde David Cameron een extra reden waarom hij onderwijs zo belangrijk vond. 'It's one that, strangely, politicians don't talk about often enough. Happiness. (...) The economist Richard Layard has recently made a powerful case that public policy should not be oriented towards maximizing wealth, but rather towards increasing happiness. The relevance to education is clear.'⁷

Eenmaal premier nam Cameron de gelukspolitiek voortvarend maar zeer selectief ter hand. Het invloedrijke Cabinet Office, dat ondersteuning biedt aan de Britse premier en vicepremier, werd in juli 2010 verrijkt met een Behavioural Insights Team, beter bekend onder de naam *nudge unit*. Daarmee werd snel uitvoering gegeven aan de belofte uit het regeerakkoord 'to encourage, support and enable people to make better choices for themselves'.⁸ Het team publiceert beleidsrapporten over uiteenlopende onderwerpen als orgaandonatie en energiegebruik, maar doet burgers ook praktische suggesties aan de hand om het komende jaar gelukkiger te worden.⁹ Zo krijgen zij bijvoorbeeld het advies om 'experiences' te kopen in plaats van 'possessions', want ervaringen leveren meer levensgeluk op dan bezittingen. Tevens gaf Cameron de Office for National Statistics de opdracht om in het vervolg ook 'national well-being' te meten. Een vergelijking van de eerste met de tweede meting leert dat de Britten tussen 2011 en 2013 een fractie gelukkiger zijn geworden.¹⁰

Om begrijpelijke redenen gaat het Britse geluksbeleid veel minder ver dan de voorstellen van Layard. Politieke partijen kunnen moeilijk geluksmaatregelen

⁶ Richard Layard, 'The secrets of happiness', *New Statesman*, 3 maart 2003. Extra inkomen maakt de verkrijger ervan niet veel gelukkiger, maar maakt anderen wel ongelukkiger daar de tevredenheid met het eigen inkomen afhangt van de relatieve hoogte van dat inkomen.

⁷ David Cameron, *2005 Speech to Conservative National Education Society* (www.ukpolitics.org.uk/node/3721).

⁸ *The Coalition: our programme for government*, p. 9 (www.gov.uk).

⁹ Behavioural Insights Team Blog (<http://blogs.cabinetoffice.gov.uk/behavioural-insights-team>).

¹⁰ ONS, *Personal Well-being Across the UK, 2012/13*, 23 oktober 2013 (www.ons.gov.uk).

voorstellen die regelrecht indruisen tegen hun ideologische overtuiging. De kans is dus vrij gering dat liberale of conservatieve partijen zullen overgaan tot de vergaande inkomensnivellering die veel gelukseconomen bepleiten; daar verandert de groeiende wetenschappelijke kennis over geluk niets aan. *Cherry picking* zal dus eerder regel dan uitzondering zijn. De geluksonderzoekers zelf zijn overigens ook behoorlijk selectief in hun aanbevelingen. Op economisch vlak stellen sommigen van hen zeer ingrijpende maatregelen voor, maar aan de bevinding dat gelovige mensen gelukkiger zijn, worden hoegenaamd geen conclusies verbonden.

In andere opzichten gaat het geluksbeleid van de Britse overheid verder dan uitsluitend mensen in staat stellen beter keuzes voor zichzelf te maken. Het wil ook mensen belonen die keuzes maken met positieve externe effecten. Zo wordt per april 2015 de *married couples allowance* ingevoerd, een belastingvoordeel voor mensen die getrouwd of elkaars geregistreerde partner zijn. Premier David Cameron, die zich jarenlang heeft ingezet voor de huwelijksbonus, schreef ter toelichting op het besluit een ingezonden stuk voor de *Daily Mail*.¹¹ Hij benadrukte daarin dat overheden zich natuurlijk niet bezig horen te houden met ‘the business of social engineering’, maar ‘marriage is an institution that helps to build a strong society’ en ‘study upon study has shown that families with married couples are less likely to break up’. Verwijten dat hij gehuwden voortrekt op alleenstaanden of dat hij zo naïef is te geloven dat mensen voor een paar pond extra per maand in het huwelijk zouden treden, wees hij resoluut van de hand: ‘All we’re saying is that marriage is a good thing for our country – it’s the ultimate form of commitment under the law’. Het huwelijk draait om ‘give and take, support and sacrifice’, waarden die het land volgens Cameron goed kan gebruiken. De huwelijksbonus, zei Cameron later, is ‘a start of something I would like to extend further’.¹² Inmiddels is daar een kinderopvangsubsidie van maximaal tweeduizend pond per kind voor werkende ouders aan toegevoegd.

De echtelieden, en hun geluk, zijn in deze redenering op de achtergrond geraakt. Het huwelijk is van een verbintenis tussen twee mensen gepromoveerd tot een maatschappelijk bindmiddel. Liefde, dat wil zeggen: officiële, door een trouwambtenaar gesanctioneerde liefde, is geïnstrumentaliseerd vanwege haar gunstige externe effecten. Cameron zal het wel niet zo bedoeld hebben, maar hij maakt zich erg kwetsbaar voor het verwijt dat mensen zonder duurzame liefdesrelatie – al dan niet ten gevolge van een bewuste keuze – minder maatschappelijk nut hebben. Statistisch gezien waren zij toch al minder gelukkig dan gehuwden; alsof dat nog niet erg genoeg is, worden zij ook nog eens achtergesteld door de fiscus. Het geschermd met wetenschappelijke bevindingen – ‘study upon study’ – kan niet verhullen dat het om een maatregel gaat die primair ideologisch geïnspireerd is. Want zou Cameron een kindbelasting durven voorstellen nu blijkt dat kinderloze stellen gelukkiger zijn dan stellen met kinderen, en dat ongetrouwde ouders iets

¹¹ *Daily Mail*, 28 september 2013.

¹² *The Daily Telegraph*, 4 december 2013.

gelukkiger zijn dan getrouwde ouders?¹³

¹³ Jacqui Gabb e.a., *Enduring Love? Couple Relationships in the 21st Century*, 2013 (www.open.ac.uk). Het vermoeden dat Camerons gelukspolitiek meer leunt op overtuiging dan op wetenschap werd door de premier zelf bevestigd in zijn veelbesproken artikel (16 april 2014) in het Anglicaanse *Church Times*: 'greater confidence in our Christianity can also inspire a stronger belief that we can get out there and actually change people's lives, and improve both the spiritual, physical, and moral state of our country, and even the world.'

VI. Herverdeling en paternalisme vermomd als gelukspolitiek

De huwelijksbonus van Cameron is niet het soort belastingpolitiek waar de meeste gelukseconomen aan dachten. De maatregelen die zij voorstellen, zijn van een heel andere aard. Een korte blik daarop leert dat het politieke streven naar geluk vaak een vermomming is van het ouderwetse gelijkheidsideaal, met de toevoeging dat er een sterk paternalistisch element in schuilt. Het pleidooi voor een sterk progressieve inkomstenbelasting is daar een sprekend voorbeeld van. Een traditionele sociaal-democraat die omwille van sociaal-economische gelijkheid een progressief belastingstelsel verdedigt, zal niet snel beweren dat de hoogste inkomens beter af zijn onder zo'n stelsel. Het verlies aan (economische) vrijheid van de hogere inkomensgroepen weegt naar zijn oordeel echter minder zwaar dan de lotsverbetering van mensen aan de onderkant van de inkomensverdeling. Ook zou hij kunnen betogen dat de inbreuk op de negatieve vrijheid van de rijken gerechtvaardigd is met het oog op de grotere positieve vrijheid van de armen.

De boodschap van de gelukseconomen is echter dat een belasting met oplopende tarieven in het belang van *iedereen* is.¹ Niet alleen de minder gefortuneerden gaan er door een progressief belastingstelsel op vooruit, ook de mensen die door de hoge belastingen worden getroffen zijn uiteindelijk beter af. Zij worden namelijk ontmoedigd om langere dagen te maken, met als resultaat een betere balans tussen werk en vrije tijd. De heilzame effecten van meer vrije tijd laten zich eenvoudig raden: meer ontspanning, minder stress, een rijker gezinsleven, enzovoort. Volgens Layard betekent dit een kleine revolutie in de kijk op belastingen. Van oudsher beschouwen economen belasting als een verstorende factor, maar nu blijken ze 'een nuttige functie te vervullen waarvan we ons voorheen niet bewust waren. Ze zijn een steun in de rug voor een goede balans tussen werk en leven. (...) Ze beschermen ons tegen een nog jachtiger bestaan dan we al leiden.'²

Het gebruik van prestatiebeloningen of bonussen kan met een soortgelijke reïdenering worden ontmoedigd. Een individuele werknemer wordt door het vooruitzicht op een hoger inkomen geprikkeld om beter te presteren, maar door het ontstane loonverschil voelen zijn collega's zich minder gelukkig – 'een vorm van vervuiling'.³ Door ook harder te werken zullen zij proberen hun loonachterstand in te lopen, hetgeen ten koste gaat van hun gezinsleven. Op termijn zijn alle werknemers slechter af: ze werken allemaal harder of langer, terwijl de onderlinge

¹ Met 'de gelukseconomen' doelen we hier op de groep die het positieve verband tussen inkomen en geluk binnen een land betwisten. Hoewel dit verband door andere wetenschappers, onder wie Ruut Veenhoven, is aangetoond, heeft de eerste groep verreweg de grootste politieke invloed.

² Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, pp. 157-159.

³ *Ibidem*, p. 156.

statusverschillen onveranderd zijn gebleven. Bovendien wennen mensen vlug aan extra inkomen of een hogere status, zodat zij na een kort geluksmoment alweer behoefte hebben aan méér – een vorm van verslaving, waartegen progressieve belastingheffing een probaat middel is. De verslaafde, de vervuiler betaalt.

Een individu denkt zijn positie dus te kunnen verbeteren door te reageren op een prikkel, maar hij zet door zijn gedrag een reactieketen in gang die het effect van zijn handeling ongedaan maakt. De Amerikaanse econoom Robert Frank noemt in dit verband het voorbeeld van een paar concertgangers die gaan staan om de artiest op het podium beter te kunnen zien.⁴ Door hun gedrag belemmeren zij het uitzicht van de mensen in de rij achter hen, die op hun beurt ook gaan staan. Na verloop van tijd staat de hele zaal maar heeft niemand beter zicht op het podium.

Frank is voorstander van de zogeheten progressieve consumptiebelasting: naarmate iemand een groter deel van zijn inkomen consumeert, betaalt hij meer belasting. Daarmee kan een halt worden toegevoerd aan de consumptiewedstrijd om in status maar niet te hoeven onderdoen voor anderen, een wedstrijd die de middenklasse alleen kan volhouden door harder te werken en zich dieper in de schulden te steken. ‘The amounts spent on multimillion-dollar coming-of-age parties would grow less quickly, as would the amounts spent on weddings, yachts, jewelry, and other items. And these changes would attenuate the expenditure cascades that have squeezed middle-class families.’⁵ Hierin ligt overduidelijk een waardeoordeel besloten over zinnige en onzinnige consumptie.

Gezien de teneur van deze en andere voorstellen mag het geen wonder heten dat geluksbeleid vooral door linkse partijen is omarmd. Een rechtvaardige samenleving is in hun ogen een gelijke(re) samenleving. Maar lang niet iedereen is ontvankelijk gebleken voor die boodschap. Mensen weten dat gelijkheid ten koste kan gaan van vrijheid, of ze delen niet de politieke overtuiging dat eerlijk delen hetzelfde is als gelijker delen. Als niet gelijkheid maar geluk als einddoel fungeert, en gelijkheid slechts een instrument is voor het bereiken van meer geluk, dan kan wellicht een deel van de weerstand tegen het grijze gelijkheidsdenken worden overwonnen. Het is immers moeilijk om a priori tegen geluk te zijn.

In termen van marketing kan worden gesproken over een geslaagde *reframing* van een politieke boodschap. Door geluk te verheffen tot beleidsdoel lijkt de aloude strijd tussen voorstanders van meer vrijheid en van meer gelijkheid te kunnen worden omzeild. Dat is echter schijn, want geluk blijkt meestal gelijkheid in een vermomming te zijn. Meestal, maar niet altijd, zo wijst de invoering van de huwelijksbonus in het Verenigd Koninkrijk uit. Geluksbeleid kan ook betekenen dat de overheid onderscheid maakt terwijl zij burgers volgens liberalen zonder aanzien des persoons zou moeten behandelen.

⁴ Robert H. Frank, *Luxury Fever: Money and Happiness in an Era of Excess*, New York, 1999, pp. 152-153.

⁵ Frank, *The Progressive Consumption Tax*.

VII. De gevaren van gelukspolitiek

De plannen uit zowel conservatieve als sociaal-democratische koker bevestigen onze vrees dat zodra geluksbevordering een beleidsdoel wordt er onvermijdelijk een politieke discussie ontstaat over de ingrediënten van een gelukkig leven. Die discussie gaat ten koste van individuele vrijheid. Beleidsmakers moeten immers generaliseren op basis van statistisch significante verbanden tussen standaardkenmerken (gezond, arm, kinderloos, gelovig, gehuwd, et cetera) en geluk. Met de geluksgevoelens van de niet-gemiddelde, veelzijdige mens kan door informatiegebrek geen rekening worden gehouden, zoals de werknemer die zich na een ontbonden vechthuwend met hart en ziel aan zijn werk wijdt of een terminaal zieke die het er in de schemer van zijn leven van wil nemen. En hoe kan voorkomen worden dat beleidsmakers ongemerkt hun particuliere en partijpolitieke opvattingen laten meespelen? Politici vormen per slot van rekening een vrij homogene groep: hoogopgeleide, bovenmodaal verdiende blanke mannen zonder noemenswaardig privéleven. Waarom zouden wij aan hen de bevordering van ons geluk toevertrouwen?

Ons bezwaar tegen geluksbeleid is echter niet dat het de overheid aan de kennis ontbreekt om ons gelukkig te maken, maar dat het haar taak niet is. Wij willen geen overheid die namens ons nadenkt over de grens tussen verdiende luxe en overdaad, hoe lang en hoe ver van huis iemand kan werken zonder zichzelf en zijn gezin ongelukkig te maken en over de ideale samenstelling van het huishouden.¹ Dat zijn individuele (of familiale) kwesties die niet uitbesteed mogen worden aan de wetgevende macht.

Als dit principiële punt wordt losgelaten, zetten wij een stap op een glijdende schaal van toenemende overheidsbemoeienis met ons persoonlijk leven. Neem de consumptiebelasting, die gerechtvaardigd zou zijn omdat de aanschaf van luxegoederen negatieve externe effecten heeft: wij steken anderen de ogen uit en zuigen hen mee in een statuswedloop die enkel verliezers kent. Maar hoe ruim is de definitie van negatieve externe effecten? Vallen daar ook effecten van immateriële aard onder? Een lesbisch stel dat zoenend door de straten van een orthodox-christelijk dorp loopt, kwetst de gevoelens van de inwoners. Veel ouders van jonge kinderen storen zich aan reclames waarin schaars geklede vrouwen koopwaar aanprijzen. Honderdduizenden moslims en Oost-Europese arbeidsmigranten voelen zich diep ongelukkig zodra ze het hoofd van Geert Wilders op televisie zien. Mogen de politieke en persoonlijke vrijheden van enkelen worden beknot omdat grote groe-

¹ Mensen die veel tijd kwijt zijn aan woon-werkverkeer zijn aanmerkelijk minder gelukkig. Om dit in geld te compenseren zou een doorsneevoers (22 minuten onderweg, enkele reis), een inkomensstijging van 35 procent nodig hebben. Alois Stutzer en Bruno S. Frey, 'Stress That Doesn't Pay: The Commuting Paradox', *The Scandinavian Journal of Economics* 110 (2), 2008, pp. 339-366. Zie ook: Annie Lowrey, *Your commute is killing you*, 26 mei 2011 (www.slate.com).

pen mensen beweren dat zij geestelijke schade lijden? En waar ligt de grens tussen de ene vrijheid en de andere vrijheid? Is het werk van Damien Hirst (een platina schedel bezet met duizenden diamanten) economisch aanstootgevend maar artistiek aanvaardbaar?

Volgens sommige onderzoekers zijn zulke zorgen overdreven. Uit statistische analyses blijkt namelijk een sterk positief verband tussen politieke en burgerlijke vrijheden enerzijds, en het nationale geluksniveau anderzijds, dus de aantasting van democratische verworvenheden heeft fnuikende gevolgen voor geluk. Aangevuld met Veenhovens onderzoek dat een sterk verband tussen geluk en economische vrijheid laat zien, kan worden geredeneerd dat echt geluksbeleid niet de sociaal-democratische maar de liberale beleidsagenda in de kaart speelt. Toch wijzen wij dat streven af. Wie zich laat verleiden tot een instrumentele verdediging van de kernwaarden van onze liberale democratie maakt zich namelijk kwetsbaar voor onderzoek waaruit eventueel zou blijken dat vrijheid toch niet zo veel bijdraagt aan geluk dan eerder gedacht, terwijl onze voorkeur voor economische, politieke en burgerlijke vrijheden principieel van aard is, gebaseerd op de intrinsieke waarde van die vrijheden.

De gelukswetenschappers hebben zeker een punt als zij stellen dat ons particuliere streven naar welvaart en inkomen externe effecten veroorzaakt. Maar waarom worden slechts de negatieve aangestipt? Adam Smith had een open oog voor de gunstige effecten van onze hang naar status en fortuin, al was hij eerste om het belang daarvan voor het menselijk geluk te relativiseren: 'What can be added to the happiness of the man who is in health, who is out of debt, and has a clear conscience? To one in this situation, all accessions of fortune may properly be said to be superfluous'.² Ter illustratie voert Smith in *The Theory of Moral Sentiments* een armeluiskind op dat begerig kijkt naar de gemakken waarmee de rijken zich omringen. Zij laten zich vervoeren, wonen in ruime huizen en worden door talrijke bedienden geholpen. De arme jongeman stelt zich voor hoe gelukkig en tevreden hij zou zijn als hij ook over die luxe beschikte en hij besluit alles op alles te zetten. Met niet aflatende ijver zwoegt hij dag en nacht, maar als hij op leeftijd is gekomen en terugblijkt, komt hij tot de pijnlijke vaststelling dat rijkdom en roem nutteloze snuisterijen zijn. Echt geluk, hield Smith zijn lezers voor, bestaat uit gemoedsrust en vreugde.³ Het grootste verschil tussen minder en meer gefortuneerden is niet dat de laatsten gelukkiger zijn, maar dat de gemakken waarmee zij zich omringen zo zichtbaar zijn.

De historicus Darrin McMahon herinnert ons eraan dat in de beroemde frase 'pursuit of happiness' uit de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring is vervat dat de menselijke zoektocht naar geluk geen einde kent.⁴ In het achttiende-eeuw-

² Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (§I.III.7), Londen, [1759] 1790 (www.econlib.org).

³ Ibidem (§IV.I.8 en III.I.72).

⁴ McMahon, 'The market and the pursuit of happiness', *Society* 43 (2), 2006, pp. 53-61, p. 56.

se Engels was ‘to pursue’ namelijk nog nauw verwant aan ‘prosecute’ en ‘persecute’: iets najagen zonder dat echt te pakken te kunnen krijgen. Thomas Jefferson, die deze woorden in 1776 schreef, was diepgaand beïnvloed door het werk van Adam Smith en bedoelde met geluk allerminst bezit.

Het gegeven dat Adam Smith de gelukseffecten van rijkdom relativeerde, betekent niet dat hij mensen die streven naar status en geld veroordeelde. De illusie dat rijkdom ons gelukkig kan maken, is namelijk een geweldige motor van vooruitgang en beschaving. Zonder de wens naar meer en beter zouden we geen steden, landbouw, wetenschap en kunst kennen. De rijken kunnen hun fortuin niet opeten en dus besteden ze het aan luxegoederen en statussymbolen, waarvan de productie duizenden mensen aan het werk houdt. De zelfzuchtige en begerige rijken hebben slechts de bevrediging van hun onverzadigbare verlangens op het oog, maar ‘they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species.’⁵

In een vorig hoofdstuk zijn verschillende argumenten van gelukswetenschappers gepasseerd waarom geluk en niet een andere waarde leidend zou moeten zijn voor het overheidsbeleid. De kern van hun boodschap is dat vrijheid een middel is, terwijl geluk het doel is. Nu een aantal praktische en theoretische aspecten van het geluksbeleid zijn besproken, is duidelijk dat die rangschikking van waarden liberalen niet zal aanspreken. De intrinsieke waarde van vrijheid, waarover aan het einde van dit rapport meer, wordt geweld aangedaan indien vrijheid wordt gereduceerd tot een instrument voor vergroting van het geluk van burgers – gesteld dat dat zou kunnen. Juist omdat liberalen geen oordeel willen vellen over de doelen die individuen zich in het leven stellen, geniet vrijheid de voorkeur als hoogste *politieke* doel. Een overheid die de vrijheid van de burgers waarborgt, biedt aan hen het beste middel om hun eigen levensplan te trekken, om hun eigen conceptie van geluk na te jagen. Het gaat liberalen niet om een uit de statistiek geabstraheerde gemiddelde burger, maar om de individuele mens. Die voelt zich gelukkig of ongelukkig, vrij of onvrij; landen en gemeenschappen hebben geen gevoelens.⁶

Deze opvatting is stevig verankerd in het liberale denken. Een samenleving verdient alleen het predicaat ‘vrij’, aldus Mill, als individuen hun doelen kunnen nastreven zonder daarin onrechtmatig te worden gehinderd. ‘No society in which these liberties are not, on the whole, respected, is free, whatever may be its form of government; and none is completely free in which they do not exist absolute and unqualified. The only freedom which deserves the name, is that of pursuing

⁵ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (§IV.I.10).

⁶ Grant Duncan, ‘Should Happiness-Maximization be the Goal of Government?’, *Journal of Happiness Studies* 11 (2), 2010, pp. 163-178, p. 173.

our own good in our own way, so long as we do not attempt to deprive others of theirs, or impede their efforts to obtain it.⁷ In zijn autobiografie, het laatste werk dat nog bij zijn leven verscheen, merkt Mill op dat het nastreven van geluk als levensdoel makkelijk op een teleurstelling kan uitlopen en het verstandiger is om geluk als afgeleide van andere doelen te beschouwen: ‘ask yourself whether you are happy, and you cease to be so. The only chance is to treat, not happiness, but some end external to it, as the purpose of life.’⁸

John Stuart Mill (1806-1873): ‘ask yourself whether you are happy, and you cease to be so’.

De expliciete waarschuwing van de Zwitserse liberaal Benjamin Constant (1767-1830) tegen geluksbevorderende autoriteiten is een treffende, modern aandoende kritiek op de wetenschappers die geluk boven vrijheid stellen. ‘They will say to us: what, in the end, is the aim of your efforts, the motive of your labors, the object of all your hopes? Is it not happiness? Well, leave this happiness to us and we shall give it to you.’⁹ Hiertegen moeten wij verzet aantekenen, zei Constant. Laat de overheid zich maar beperken tot rechtvaardigheid (*‘à être juste’*); wij nemen zelf wel de verantwoordelijkheid op ons om gelukkig te worden. En beperken wij onszelf

niet als wij geluk als het hoogste haalbare zien? Volgens Constant was zelfontplooiing de bestemming van de mens, en daartoe was (politieke) vrijheid onontbeerlijk.

Vanuit een liberaal standpunt kan worden gezegd dat geluksbeleid steunt op wetenschappelijk onderzoek dat soms omstreden en vaak voor tweeërlei uitleg vatbaar is, wat een open uitnodiging vormt voor politici om hun persoonlijke of partijpolitieke geluksvisie te projecteren op de bevolking. Dat leidt onherroepelijk tot verlies van individuele vrijheid: in abstracte zin (*doel*) omdat de overheid zich niet neutraal opstelt tegenover concurrerende visies op het ‘goede leven’ (goed

⁷ Mill, *On Liberty* (SI.13).

⁸ John Stuart Mill, ‘Autobiography’ (1873), in: *The Collected Works of John Stuart Mill* [deel I – Autobiography and Literary Essays], Toronto, 1981, p. 146 (oll.libertyfund.org).

⁹ Benjamin Constant, *The Liberty of Ancients Compared with that of Moderns*, 1819 (oll.libertyfund.org).

kan namelijk worden vervangen door gelukkig) en in praktische zin (*middelen of voorwaarden*) omdat de overheid gelijkheid bevordert ten koste van vrijheid (met name op sociaal-economisch terrein) of onderscheid maakt terwijl een gelijke behandeling geboden is (discriminatie naar huwelijkse staat). De geluksagenda is soms nog bedenkelijker dan het vertrouwde linkse gelijkheidsideaal, omdat gesuggereerd wordt dat bijvoorbeeld inkomensherverdeling het geluk van zowel de ontvangende als de betalende partij vergroot. Het risico van paternalisme is derhalve erg groot. Ten slotte is er het gevaar van de glijdende schaal. Als ons consumptiegedrag mag worden gereguleerd om te voorkomen dat minder gefortuneerden ongelukkig worden van het ontstane statusverschil, dan kan de volgende stap zijn dat de ruimte voor aanstootgevende politieke of artistieke uitingen worden beperkt.

VIII. Gelukspolitiek en indirect paternalisme in Nederland

In Nederland bestaat in academische kringen grote belangstelling voor geluk, maar in de politiek leeft het onderwerp niet erg. Een van de weinige politici die zich met het onderwerp bezig heeft gehouden is de oud-leider van GroenLinks Femke Halsema. Zij schreef een boekje over geluk waarin zij kritiek leverde op het doorgeslagen marktdenken, de ‘hyperconsumptie’, de regering van George W. Bush, de hypotheekrenteaftrek voor hoge inkomens, et cetera.¹ Gezien haar politieke achtergrond en de vergaande voorstellen van sommige gelukswetenschappers is haar opstelling echter gematigd: keuzevrijheid staat voorop, mensen zijn zelf verantwoordelijk voor hun geluk en economische krimp is slecht voor de samenleving. De overheid kan wel de randvoorwaarden verbeteren door bijvoorbeeld te investeren in goed onderwijs, klimaatbescherming en ruimtelijke ordening. Al met al lijkt geluk voor Halsema vooral een mooie aanleiding te zijn geweest om het verkiezingsprogramma van haar partij nog eens uit de la te halen.

In het Nederlandse parlement heeft nog niemand het woord ‘gelukspolitiek’ of ‘geluksbeleid’ in de mond genomen. In de Eerste Kamer zei senator Schuurman (CU) dat een ‘welzijnsindicator’ dringend ingevoerd diende te worden, maar door geen van zijn collega’s werd daarop gereageerd. Wel is er verschillende malen gesproken over het werk van Richard Layard.² PvdA’er Paul Tang hield partijgenoot en minister van Financiën Wouter Bos voor dat ‘wij elkaar opjagen’ en dat dat ‘een van de prachtige redenen’ is voor een progressief belastingstelsel. In 2007 drongen Kees Vendrik (GroenLinks) en Wouter Irrgang (SP) onder verwijzing naar Layard aan op verdere inkomensnivellering via de invoering van een nieuw belastingtarief van 60 procent. Daar had Bos echter weinig trek in en hij uitte zijn twijfels over de betrouwbaarheid van het onderzoek van Layard naar het verband tussen inkomen en geluk. Sowieso zag hij niets in politieke debatten naar aanleiding van een geluksindicator: ‘Ik moet er in ieder geval niet aan denken dat wij als overheid of als politici gaan bepalen hoe mensen gelukkig worden of hoe zij gelukkig zouden

¹ Femke Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*, Amsterdam, 2008.

² Eerste Kamer, vergaderjaar 2009-2010, 13 oktober 2009, p. 61. Mede naar aanleiding van deze debatten werd het CPB gevraagd om een notitie over een breder welvaartsbegrip. In de notitie erkent het CPB grif dat het nationaal inkomen tal van tekortkomingen vertoont als maatstaf voor de nationale welvaart, maar het was ook nimmer de pretentie van het bbp of het bni om de welvaart uit te drukken. Het CPB beargumenteert uitgebreid welke nadelen en gevaren er kleven aan één allesomvattende welvaartsindicator. CPB, *Brede welvaart en nationaal inkomen*, 8 september 2009.

moeten worden.³ Minister Bos omarmde wel een ander inzicht uit de gelukswetenschap. ‘Geluk hangt volgens Sir Richard Layard bovenal af van onze relaties met anderen. Sociale samenhang dus. Laat dat nu net een van de speerpunten zijn van dit kabinet.’

Een andere politicus die weinig van geluksbevordering door de overheid moet hebben, is Mark Rutte. In 2008, toen hij oppositie voerde tegen dat kabinet van Bos (Balkenende IV), zei hij tijdens de algemene politieke beschouwingen: ‘De staat is steeds meer een geluksmachine geworden die ons aller geluk probeert te bevorderen. De staat wil zelfs de garantie geven dat wij geen van allen nog enig risico zouden lopen. Dat kan de staat onmogelijk. En wat vraagt de overheid daarvoor terug? Hoge belastingen. Betutteling.’⁴

De bestuurskundige Paul Frissen wijst erop dat de door het gelijkheidsdenken gedomineerde welvaartsstaat ook vormen van ongelijkheid creëert, maar dat die vaak ongezien blijven. De keerzijde van de door regelgeving afgedwongen nivellering van huisvestingskwaliteit is een schaarste aan woningen. ‘Daarmee ontstaat een praktijk dat slecht wonen minder is toegestaan dan niet-wonen’ – een praktijk die niemand heeft gewild, maar wel wortelt in de drang om risico’s en verschillen uit te bannen.⁵ Volgens Frissen is de paradox van de welvaartsstaat dat hij tracht schaarste op te heffen, maar door het onderliggende gelijkheidsideaal juist tekorten creëert.

Achter elkaar gezet zijn de opmerkingen van Bos en Rutte interessant omdat er in Nederland juist vormen van betutteling zijn, of dreigen te ontstaan, als gevolg van pogingen om de collectieve uitgaven terug te dringen en mensen tegelijkertijd gelukkiger te maken: ten eerste – Bos noemde het al – door het bevorderen van sociale samenhang en maatschappelijke participatie; ten tweede door de preventie van leefstijlgerelateerde aandoeningen.

Sociaal-democraten, liberalen en christen-democraten lijken elkaar gevonden te hebben op het thema sociale cohesie en burgerschap, al spelen er uiteraard ook andere motieven dan alleen geluk. Zo leeft, zeker in confessionele hoek, de overtuiging dat individuen pas tot hun recht komen in gemeenschappen of dat gemeenschappen intrinsiek waardevol zijn. Weer anderen houden er een republikeinse opvatting over burgerschap op na. Geluk is dus slechts één factor die heeft bijgedragen aan de hernieuwde politieke aandacht voor gemeenschap en samenleving.

De overheid wil terugtreden en aldus ruimte scheppen voor burgers en hun verbanden, die bepaalde zorgtaken beter en goedkoper kunnen uitvoeren dan de

³ Tweede Kamer, vergaderjaar 2007-2008, 3 oktober 2007, pp. 480-482 (vergaderingsnummer 8). Sinds het vertrek van Wouter Bos hamert de PvdA weer op een belastingtarief van 60 procent voor hogere inkomens.

⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 17 september 2008, p. 35 (vergaderingsnummer 2).

⁵ Paul Frissen, ‘De verzorgingsstaat: een normatieve kritiek’, *Bestuurskunde* (3), 2007, pp. 45-55, p. 48.

staat. Als de overheid niet langer voor de burgers zorgt maar de burgers voor elkaar, dan worden maatschappelijke verbanden tevens hechter en sterker, zo gaat de redenering. En kan de natie als geheel niet sterker worden als Nederlanders eens wat trotser zijn op hun geschiedenis, cultuur en sportieve prestaties? Ook over de gezondheidszorg, en meer in het bijzonder leefstijlziektes, wordt gezegd dat groter individueel geluk en een lagere belastingdruk goed samengaan. De uitgaven aan de collectief gefinancierde gezondheidszorg stijgen snel en dus rijst de vraag of op ons, als individuele burgers, niet de plicht rust om de maatschappelijke kosten van onze individuele leefstijlkeuzes te minimaliseren. Een goede gezondheid is daarnaast een belangrijke geluksfactor. Kan de overheid niet twee vliegen in één klap slaan door ons te stimuleren tot het leiden van een gezond leven?

8.1 *Participatiepaternalisme*

In 1854 werd er in de Tweede Kamer gedebatteerd over de zogeheten ‘Wet ter regeling van het armbestuur’. Daarin werd de armenzorg formeel geregeld volgens de wijze waarop zij in de praktijk reeds functioneerde, namelijk als taak van kerkelijke en particuliere instellingen. Alleen in omstandigheden van ‘volstrekte onvermijdelijkheid’ kon een hulpbehoevende zich voor ondersteuning tot de staat richten.

In de Kamer hield een hartstochtelijk voorstander van het wetsontwerp, de antirevolutionair Elout van Soeterwoude, zijn gehoor voor welke voordelen van de wet te verwachten waren: ‘de zucht tot eene eerlijke en eervolle onafhankelijkheid, welke zich liever op eigen inspanning dan op anderen verlaat’ zou worden aangekweekt. Ook wat we vandaag sociale cohesie noemen zou erdoor worden vergroot: ‘onderlinge welwillendheid zal tusschen naburen blijven, en het zal voor de kinderen en kindskinderen een punt van eer worden de ouden van dagen van bedeeling af te houden en in plaats van de droevige opsluiting in een armenhuis, de eereplaats te doen behouden aan het hoekje van den huiselijken haard’.⁶

Een parallel met de tegenwoordige tijd dringt zich op, ondanks het verouderde woordgebruik en de drastisch gewijzigde sociaal-economische omstandigheden. Zo kreeg de troonrede van 2013 veel aandacht vanwege de ‘participatiesamenleving’; een term die door het Genootschap Onze Taal werd gekozen tot woord van het jaar. Wat ook precies de betekenis daarvan is, de tekstuele context waarin het staat lijkt ontegenzeggelijk op het citaat uit 1854: ‘Het is onmiskenbaar dat mensen in onze huidige netwerk- en informatiesamenleving mondiger en zelfstandiger zijn dan vroeger. Gecombineerd met de noodzaak om het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving. Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving. Wanneer mensen zelf vorm geven aan hun toekomst, voegen zij niet alleen waarde toe aan hun eigen leven, maar ook aan de samenleving als geheel. Zo blij-

⁶ Tweede Kamer, vergaderjaar 1853-1854, 22 mei 1854, p. 917.

ven Nederlanders samen bouwen aan een sterk land van zelfbewuste mensen.’

Even later vatte het kabinet, bij monde van de koning, zijn boodschap nog eens samen, maar op aanzienlijk vrijblijvender toon: ‘In deze tijd willen mensen hun eigen keuzes maken, hun eigen leven inrichten en voor elkaar kunnen zorgen.’ Terwijl in het citaat hierboven zorg voor anderen en jezelf nog werd omschreven als iets wat de overheid van mensen mocht verlangen, wordt hier de indruk gewekt dat onderlinge zorgzaamheid op basis van vrijwilligheid tot stand komt.

Terug naar 1854. Het wetsontwerp ter regeling van het armbestuur werd door de Tweede Kamer aangenomen, maar niet zonder dat linkse oppositieleden hun bezwaren hadden geuit. Een van hen meende dat de staat zich met deze wet van een belangrijke taak onttreedt. ‘In de hedendaagse maatschappij, waar (...) de betrekking tusschen kapitaal en arbeid grootelijks is veranderd, het kapitaal heerscht (...) en het evenwigt tusschen de vraag en het aanbod van handenarbeid is verbroken doet zich steeds een *overvloed* van werkzoekende arbeiders voor’ die bij de minste of geringste tegenslag zijn veroordeeld tot ‘volslagene ellende’. Aan het rechtse (confessionele) kabinet was de vraag gericht of de staat zich niet ‘het welzijn, de ontwikkeling, de beschaving’ van de arme klasse moest aantrekken.

Zelf gaf deze spreker – de liberale afgevaardigde uit Maastricht, Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) – alvast een antwoord: ‘de Staat heeft te zorgen voor den voorspoed, voor de ontwikkeling, voor de rechtsveiligheid zijner ingezetenen’.⁷

Op het eerste gehoor klinkt Thorbecke hier als een pleitbezorger van overheidsbemoeienis. Hij vertrouwde kennelijk onvoldoende op de zelfredzaamheid van burgers en op particuliere liefdadigheid. Bij nader inzien, echter, was Thorbeckes oppositie juist ingegeven door het bevoogdende oogmerk van het wetsvoorstel. Omdat de armenzorg voor het overgrote deel via kerkelijke instellingen zou (blijven) lopen, hoopten de voorstanders van de wet op een religieus reveil.⁸ Deze bijbedoeling stond Thorbecke tegen. Ondersteuning door de kerk voerde zijns inziens tot onderwerping aan de kerk; het laatste was de prijs die voor het eerste

⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 1853-1854, 22 mei 1854, p. 915. Als liberaal behoorde Thorbecke tot het ‘linkse’, dat wil zeggen niet-confessionele blok in de Tweede Kamer. Pas na de Tweede Wereldoorlog hebben de termen ‘links’ en ‘rechts’ de betekenis van (zogenaamd) progressief en conservatief gekregen.

⁸ Groot voorstander van de wet was de vroege antirevolutionair Elout van Soeterwoude, tevens strijder voor de publieke bekostiging van bijzonder onderwijs. Diens politieke voorman, Groen van Prinsterer, wilde in het geheel niet weten van staatsbemoeienis met de armenzorg. Nog maar enkele jaren eerder, in 1851, had Groen Thorbeckes armenwet helpen torpederen, met als argument: ‘Niemand heeft tegenover den Staat het recht om te leven.’ Staatsbedeling zou tot ‘vernietiging van de Christelijke liefdadigheid’ leiden. Geciteerd in: Marco H.D. van Leeuwen, ‘Armenzorg in Nederland na 1800’, in: *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag, 1998, pp. 276-316, pp. 284-285.

diende te worden betaald.⁹

Ruim anderhalve eeuw scheiden ons van Thorbecke, en wij moeten de parallel niet te ver doortrekken. Toch is de overeenkomst onmiskenbaar: de overheid respecteert en waardeert sociale verbanden niet alleen, maar wil tevens het ontstaan en de kwaliteit ervan bevorderen door taken naar die gemeenschappen te delegeren. Zeker op het terrein van de zorg voor ouderen en zieken viert het nieuwe gemeenschapsdenken hoogtij. De troonrede wekte nog de indruk dat bijvoorbeeld plannen om ouderen langer thuis te laten wonen, in plaats van hen op te nemen in een verzorgingshuis, ook noodzakelijk zijn om de verzorgingsstaat betaalbaar te houden, maar premier Rutte ontkende desgevraagd ten stelligste dat de participatiesamenleving een ‘verkapte bezuinigingsagenda van het kabinet’ is. Volgens hem doet het kabinet niets anders dan het beleid toesnijden op behoeftes in de samenleving.¹⁰ Deze herijking van de verhouding tussen burgers en de overheid wordt door beleidsmakers en politici daarom wel verkocht als een afscheid van staatspaternalisme. De overheid benadert de burger niet langer als iemand die geholpen moet worden, want burgers zijn prima in staat zichzelf en elkaar te helpen. De overheid krimpt in om ruimte te scheppen voor burgers die graag zelf initiatief nemen.

De premier heeft in zoverre gelijk dat achter de participatiesamenleving inderdaad meer lijkt te schemeren dan zuiver budgettaire zorgen van een overbelaste overheid. Er ligt een bepaalde visie op menselijke relaties in besloten, een visie waarin een belangrijke rol is weggelegd voor micro-gemeenschappen als de familie en de buurt. Mensen die genetisch aan elkaar verwant zijn of in dezelfde straat wonen, horen zich verantwoordelijk te voelen voor het welzijn van familieleden en buurtgenoten. Het is niet toevallig dat in Nederland de eerste schreden op weg naar de participatiesamenleving door christen-democraten werden gezet, in het bijzonder door Elco Brinkman die begin jaren tachtig de ‘zorgzame samenleving’

⁹ Ibidem, p. 284.

¹⁰ *Sterke mensen, sterk land. Over het bezielend verband in de samenleving.* Willem Drees-lezing, gehouden door Mark Rutte op 14 oktober 2013. In een debat in de Eerste Kamer herhaalde Rutte deze stelling in diverse varianten. Marleen Barth (PvdA) zag op haar beurt geen enkele tegenstelling tussen de verzorgingsstaat en de participatiesamenleving. De VVD-fractie in de Eerste Kamer deed niet mee aan pogingen van andere fracties om de verschillen en overeenkomsten tussen de participatiesamenleving en de verzorgingsstaat te achterhalen. Eerste Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 29 oktober 2013.

promootte.¹¹ Dat uitgerekend de christen-democraten ontbreken in het kabinet-Rutte II en het christelijke smaldeel in de Nederlandse politiek historisch klein is, bewijst dat het lang kan duren voordat sommige ideeën tot wasdom komen.

Op zichzelf is de participatiesamenleving een concept dat goed aansluit bij het liberale ideaal van een samenleving vol vrije en ondernemende burgers. De overheid beperkt zich echter niet tot het scheppen van ruimte voor initiatieven van onderop, maar zij repatrieert zorgtaken naar (groepen) burgers, van wie wordt verwacht dat zij voldoende verantwoordelijkheidsbesef hebben om die taken over te nemen. Dit geregisseerde karakter van burgerparticipatie staat op gespannen voet met de spontaniteit en vrijheid die de term participatiesamenleving oproept. De plannen omtrent de mantelzorg zijn daarvan een goede illustratie. Sommige politieke partijen willen veel verder gaan dan het uitspreken van waardering voor spontaan verleende zorg aan familieleden of kennissen en trachten mantelzorg daadwerkelijk te organiseren door werkgevers en werknemers afspraken te laten maken over flexibele werktijden en thuiswerken ten behoeve van mantelzorgers. Andere partijen, waaronder de VVD, zien weinig in regelgeving die de combinatie van mantelzorg en werk makkelijker moet maken, maar de reden waarom zij dergelijke wetgeving afwijzen is wel erg pragmatisch: werkgevers die zo kortzichtig zijn om onvoldoende rekening houden met mantelzorgers in hun bedrijf krijgen namelijk te maken met ‘torenhooch ziekteverzuim’, want mensen zullen hun verplichtingen jegens hun werkgever ondergeschikt maken aan de noden van een hulpbehoevend familielid.¹²

Als torenhoog ziekteverzuim wordt ingecalculeerd als mogelijk gevolg van de participatiesamenleving, dan geeft dat extra gewicht aan de vraag of van burgers in redelijkheid verwacht mag worden dat zij hun arbeidzame leven aanpassen om voor een ander te kunnen – of te moeten – zorgen. En *willen* kinderen en kleinkinderen wel voor hun ouders of grootouders zorgen en zitten de hulpbehoevenden in kwestie erop te wachten om door familie of burens verzorgd te worden? Uiteraard zijn de mensen die verzorging nodig hebben per definitie afhankelijk van anderen. Maar het is niet om het even of iemand afhankelijk is van een beroepskracht, voor wie het verrichten van zorgtaken een (betaalde) keuze is, of van

¹¹ Op het digitale televisiekanaal van het CDA op YouTube is een gesprek uit 1984 te zien met Brinkman over het CDA-rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. Wie niet beter weet, zou denken dat hier de ghostwriter van Mark Rutte aan het woord is. De liberale socioloog Jacques van Doorn wees overigens de dichotomie tussen verzorgingsstaat en verzorgingsmaatschappij van de hand. Jaren voordat het CDA-rapport verscheen, schreef hij: ‘Het gaat [bij de verzorgingsstaat] in wezen om een institutioneel complex van gespecialiseerde maatschappelijke voorzieningen dat weliswaar door de overheid wordt gegarandeerd en gesteund, maar overigens in het maatschappelijk middenveld opereert, in directe wisselwerking met de onderscheiden categorieën van cliënten. Wat de verzorgingsstaat doet is het instandhouden van een verzorgingsmaatschappij.’ J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel/Amsterdam, 1982 (derde druk), p. 17.

¹² *Trouw*, 8 november 2013.

een familielid, met wie de patiënt een persoonlijke band en gedeelde geschiedenis heeft. Sommige zorgbehoevenden zullen de voorkeur geven aan de tweede optie, maar niet iedereen is erop gesteld verzorgd te worden door mensen die hij van zeer nabij kent. Wat betekent dit voor de zelfbeschikking van de patiënt? Waar ligt de grens tussen mondigheid van de patiënt en ondankbaarheid jegens de zorgzame naaste? En hoe (on)prettig is het voor werkgevers, die toch al meer dan vroeger rekening moeten houden met de beslommeringen van hun personeel (zwangerschap, ziekte, et cetera), om ook nog eens tegemoet te komen aan de zorgtaken die hun werknemers – vaak tegen wil en dank – op zich hebben genomen?

Oppervlakkig beschouwd lijken de zelfstandigheid en keuzevrijheid van burgers in een participatiesamenleving misschien te worden vergroot, maar in de praktijk kan die ertoe leiden dat zij minder vrij zijn om hun leven naar eigen goeddunken in te richten. De overheid treedt niet zozeer terug om meer vrijheid voor burgers te scheppen maar annexeert als het ware de *civil society* ‘om er een verlengstuk van de overheid van te maken’, aldus de Nijmeegse hoogleraar politieke theorie Marcel Wissenburg.¹³ Soortgelijke kritiek komt van de bestuurskundige Willem Trommel. Hij meent dat onder ‘eigen verantwoordelijkheid’, die burgers van hogerhand worden gemaand te nemen, ondertussen iets anders wordt verstaan dan ‘burgerlijke autonomie en afbouw van overheidsbemoedienis’. Als het bestuur spreekt over de eigen verantwoordelijkheid van de burger, dan wordt daarmee bedoeld dat de burger de plicht hoort te voelen om zich zo te gedragen dat het publieke belang wordt gediend. Trommel noemt dit verschijnsel ‘gulzig bestuur’.¹⁴ Dat staat niet zozeer voor een overheid die in kwantitatieve zin steeds meer taken naar zich toetrekt, maar voor ‘een stelsel van bestuurlijke technieken dat erop is gericht de toewijding van burgers aan de publieke zaak te versterken.’

Uit de moeite die mantelzorgers hebben om arbeid en zorg te combineren – bijna een half miljoen mantelzorgers is zwaar belast of overbelast – blijkt dat gelijktijdig ‘participeren’ in een behoeftige micro-gemeenschap en in de arbeidsmarkt niet eenvoudig is.¹⁵ Dat is een reden waarom sommige mensen ervoor kiezen minder of geen betaald werk te verrichten. Anderen hebben op voor hen goede gronden geen behoefte aan betaald werk en wijden zich liever geheel en al aan hun omgeving. Maar terwijl het kabinet lovende woorden spreekt over burgers die familieleden en burens tot steun zijn, heeft het net als voorgaande kabinetten weinig geduld met mensen – vaak vrouwen – die ervoor kiezen om binnen het eigen gezin de zorgtaken (voltijds) op zich te nemen. Minister Bussemaker (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, PvdA) liet zich in tamelijk onverdraagzame termen uit over zulke vrouwen, die volgens haar nodeloos worden geplaagd door het ‘eeuwige schuldgevoel over hun gezin’. In plaats daarvan zouden vrouwen ‘zich eerder schuldig moeten voelen over het feit dat de overheid zoveel in ze heeft ge-

¹³ Piet-Hein Peeters, ‘Burgers zijn niet in dienst van de overheid’, *Tijdschrift voor sociale vraagstukken* 10, november 2011, pp. 4-6, p. 5 (interview met Marcel Wissenburg).

¹⁴ Willem Trommel, *Gulzig bestuur*, Den Haag, 2009, pp. 15 en 28.

¹⁵ SCP, *Mantelzorg uit de doeken*, Den Haag, 2010, p. 6.

inverteerd'.¹⁶

Dit was geen uitglijder ten overstaan van een toevallig aanwezige journalist, maar oprecht ministerieel ongenoegen over de verkeerde keuzes die te veel vrouwen zouden maken. In andere bewoordingen bevatte haar Emancipatienota namelijk dezelfde boodschap: 'De overheid mag van vrouwen dus wel vragen hun talenten en kennis te gebruiken en in te zetten voor de maatschappij. (...). Het gebeurt nu nog vaak dat de onderwijsprestaties en het onderwijsniveau van vrouwen niet worden vertaald naar beroeps- en carrièrekeuzes.'¹⁷ Het is tekenend voor het (participatie)paternalisme nieuwe stijl dat vrouwen nota bene in een emancipatiebrief worden gesommeerd om in dienst van 'de maatschappij' te treden. Wat resteert er nog van de liberale notie dat onderwijs en werk bijdragen aan de zelfontplooiing van het individu? Bussemaker maakt zich schuldig aan een vorm van indirect paternalisme, waarin de overheid meent vrouwen te mogen aansporen tot arbeidsdeelname omdat de anonieme 'maatschappij' daar baat bij zou hebben.

Een aantal economen kwam er rond voor uit dat zij eigenlijk niet in emancipatie en ontplooiing van de vrouw waren geïnteresseerd, maar dat hogere arbeidsdeelname van vrouwen domweg 'goed voor de economie' is.¹⁸ Een enkeling is zo geobsedeerd door de arbeidsparticipatie van vrouwen dat hij daarin een extra reden ziet tegen de invoering van een vlaktaks. Vrouwen reageren met hun arbeidsaanbod namelijk veel sterker op marginale tarieven dan mannen en bij één enkel belastingtarief zullen zij veel minder arbeid aanbieden dan mannen.¹⁹

De ironie is dat niet-werkende vrouwen van de ene groep participatiepaternalisten krijgt aangewreven dat zij onbaatzuchtig zijn (ze offeren zich op voor hun man en kinderen) en dat ze van een andere groep participatiepaternalisten het verwijt krijgen zelfzuchtig te zijn (ze laten de overheid en de samenleving in de steek). Hoe dan ook, wie kiest voor een levensinvulling buiten de arbeidsmarkt doet zichzelf en/of anderen blijkbaar tekort.

8.2 *Burgerschap*

De tweede variant van het nieuwe gemeenschapsdenken is aan te treffen in een waaier aan initiatieven die te maken hebben met burgerschap. Onder burgerschap kan natuurlijk van alles worden verstaan, uiteenlopend van demonstreren voor een vrijhandelsakkoord met de Verenigde Staten tot het schoonvegen van een

¹⁶ *Trouw*, 11 mei 2013.

¹⁷ *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*, p. 9.

¹⁸ *de Volkskrant*, 5 maart 2011.

¹⁹ Bas Jacobs, 'Een economische analyse van een optimaal belastingstelsel voor Nederland', in: Studiecommissie belastingstelsel, *Continuïteit en vernieuwing. Een visie op het belastingstelsel*, 2010, pp. 175-212, p. 188. Jacobs: 'Vrouwen hebben een (veel!) hogere arbeidsaanbodelasticiteit dan mannen (...). De marginale belastingtarieven zouden dus lager voor vrouwen moeten zijn dan voor mannen. Zolang seksdiscriminatie in de belastingstructuur niet mogelijk is, zal de overheid een verstoring in de verdeling van huishoudtaken willen introduceren via een oplopende tariefstructuur zolang mannen de meest verdienende partner zijn.'

besneeuwde stoep. Ter onderscheid van hetgeen in de vorige paragraaf beschreven is, spreken we hier van burgerschap in de betekenis van niet-persoonlijke banden tussen burgers.

In feite bevinden wij ons in een nieuwe fase van het denken over de betekenis van burgerschap, waarin de nadruk lijkt te zijn verschoven van het recht tot onthouding naar de plicht tot deelname. De godvruchtige, hardwerkende achttiende-eeuwse burger kreeg in de negentiende eeuw politieke rechten en plichten, waardoor burgerschap verrijkt werd met een legalistische dimensie. In de loop van de daaropvolgende eeuw emancipeerde de burger zich vooral ten opzichte van de sociaal-economische en religieuze groep waar hij door zijn geboorte toe behoorde. Burger werd welhaast synoniem aan individu. Een klein maar illustratief voorbeeld is de afschaffing van de opkomstplicht. Het stemmen tijdens verkiezingen, zei VVD'er Henk Koning in 1970 in de Tweede Kamer, is een verplichting van 'morele aard; zij is van dezelfde aard, als de verplichting, die in feite op ieder rust om zijn ouders te eerbiedigen. Dergelijke zedelijke oordelen hebben wij tegenwoordig in de wetgeving niet meer nodig. (...) In deze tijd behoort de wetgever zich van dergelijke paternalistisch (*sic*) oordelen te onthouden.'²⁰ Namens D66 droeg Anneke Goudsmit een argument aan waarom de overheid geen oordeel paste over de politieke deelname van burgers: 'ik [meen] dat ook degene die niet komt een zeer bewuste keuze doet, namelijk de keuze om geen stem uit te brengen'.²¹

Deze opvatting – afzijdigheid is een te respecteren keuze – is verlaten. Er is een herwaardering gaande van de gemeenschap op grote en kleine schaal, variërend van de buurt en het land waarin mensen wonen tot het gezin en de sociale omgeving waarin ze zijn opgegroeid.

Tot vrij recent gold een gebrek aan openlijk patriotisme als bron van Nederlandse nationale trots. Veel Nederlanders keken met een mengeling van neerbuijendheid en verbazing naar de opzichtige blijken van saamhorigheid die bijvoorbeeld Amerikanen ten toon spreiden. Maar sinds een jaar of tien is de laconieke omgang van Nederlanders met hun geschiedenis, cultuur, taal en andere attributen van de natie een punt van overheidszorg. Lijdt ons land niet onder een gebrek aan sociale cohesie? Waarom zijn Nederlanders na Duitsers het minst trots op hun land en zijn ze, op de Tsjechen na, het minst gehecht aan hun land?²² Hoe kunnen we van nieuwkomers in Nederland verwachten dat ze zich aan ons aanpassen als we niet eens weten wie we zelf zijn? Hoe horen burgers van ons land zich te gedragen?

²⁰ Tweede Kamer, vergaderjaar 1969-1970, 18 februari 1970, p. 2352. Koning vertolkte het 'officiële' standpunt van de VVD – in 1968 had de partij een vergadering over dit onderwerp georganiseerd – maar een minderheid van de fractie onder leiding van Molly Geertsema verzette zich tegen afschaffing van de opkomstplicht.

²¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1969-1970, 18 februari 1970, p. 2340.

²² SCP, *Betrekkelijke betrokkenheid* (Sociaal en Cultureel Rapport 2008), Den Haag, 2008, pp. 36-37.

Het is niet verwonderlijk dat met name op het terrein van de integratie van nieuwkomers in Nederland het gebruik van het woord burgerschap een hoge vlucht heeft genomen. Wat het betekent om een goede burger van dit land te zijn, is natuurlijk moeilijk te definiëren, maar het betekent in elk geval dat migranten zich bekennen tot bepaalde Nederlandse waarden. ‘Vrijheid, gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en solidariteit zijn waarden die vanouds de Nederlandse samenleving hebben geschraagd. Van alle burgers verwacht het kabinet inzet om deze waarden ook in toekomst te waarborgen,’ noteerde Donner in de brief *Integratie, binding en burgerschap*. In weerbarstig proza wordt in die brief betoogd waarom het handhaven van wetten (de vreemdelingenwet en de strafwet) onvoldoende is: ‘Samen leven gaat niet vanzelf. Evenmin is een samenleving waarvan ieder die hier woont of zich duurzaam vestigt een thuis kan maken het vanzelfsprekend resultaat van het samenleven. Een meer verplichtend integratiebeleid is nodig en gerechtvaardigd omdat anders de samenleving geleidelijk uit elkaar groeit, burgers langs elkaar heen gaan leven en uiteindelijk niemand zich meer thuis voelt in Nederland.’²³ In een voorbije rustige wereld, zonder grote migrantenstromen, kon de overheid nog ‘een hoge mate van relativiteit en neutraliteit in acht nemen met betrekking tot opvattingen en maatschappelijk gedrag’, maar door de verknoping van binnenland en buitenland gaat dat volgens Donner tegenwoordig niet meer. ‘De overheid zal burgers moeten confronteren met gedrag dat in strijd is met de opvattingen over cohesie en burgerschap, en dit zo nodig met wettelijke verplichtingen moeten versterken’.²⁴

Donners opvolger Asscher is bezig het verplichtende integratiebeleid handen en voeten te geven, onder meer door van immigranten te verlangen dat zij een ‘participatieverklaring’ ondertekenen.²⁵ In die verklaring worden een aantal waarden genoemd wier praktische betekenis voor het dagelijks leven in waardemodules en interactieve workshops zal worden verduidelijkt. Dat is geen overbodige luxe, want het zal voor migranten een hele kluit zijn om het immer precaire evenwicht te vinden tussen de gelijkwaardigheid van man en vrouw (waarde 2) en de vrijheid van godsdienst (waarde 1) uit de participatieverklaring. De langsepende controverse rond de (on)verkiesbaarheid van SGP-vrouwen laat zien dat ook geboren Nederlanders daarmee worstelen.

Daarnaast heeft Asscher de typisch Nederlandse waarden een update gegeven. Geheel in lijn met de tijdgeest is ‘participatie’ toegevoegd als waarde die nieuwe Nederlanders dienen te onderschrijven, terwijl ‘verdraagzaamheid’, die nog in Donners lijstje voorkwam, is gesneuveld. Elke zweem van vrijblijvendheid is verdwenen: nieuwkomers moeten ‘de waarden en regels die hier gelden omarmen en

²³ Tweede Kamer, vergaderjaar 2010-2011, 32824, nr. 1, pp. 1 en 4.

²⁴ Ibidem, pp. 1, 4 en 18. De laatste zin moet niet letterlijk worden opgevat. Bedoeld is waarschijnlijk dat burgers die gedrag vertonen dat in strijd is met de opvattingen over cohesie en burgerschap op corrigerend overheidsoptreden kunnen rekenen.

²⁵ Grondtekst Participatieverklaring, Bijlage bij Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 32824, nr. 48, 19 december 2013.

zich eigen maken', zoals het in de meest recente integratiebrief heet. Meer nog, het is niet voldoende dat migranten 'kennismemen van de kernwaarden van de Nederlandse samenleving' maar zij horen die ook te 'verinnerlijken'.²⁶ Dat gaat nogal ver. Natuurlijk houdt integreren meer in dan uitsluitend het respecteren van de Nederlandse wet, maar de explicitering en prioritering van waarden van hogere hand die nu gaande is, verdraagt zich slecht met het liberale waardenpluralisme. Bovendien wordt de onjuiste indruk gewekt als zou er onder autochtone Nederlanders een stevige consensus bestaan over het belang van die waarden. Het is niet de taak van de overheid om waarden op te dringen aan burgers; waar de overheid zorg voor heeft te dragen is dat iedereen in ons land, binnen de bekende grenzen, in woord en daad zijn leven naar eigen goeddunken kan leiden. De overheid moet maatschappelijke rust niet proberen af te dwingen door bepaalde waarden te monopoliseren, maar dient de voorwaarden te scheppen waaronder mensen met soms botsende waarden vreedzaam naast elkaar kunnen leven. Omdat waardenpluralisme alleen binnen het raamwerk van de liberale democratie en rechtsstaat kan bestaan, is de handhaving van onze rechtsstaat een kerntaak van de overheid.

Ook ten behoeve van inheemse Nederlanders worden tal van initiatieven ontplooid die het belang van goed burgerschap en nationale eenheid moeten onderstrepen. Het kabinet-Balkenende IV produceerde het *Handvest Verantwoordelijk Burgerschap* en een kalender met 53 burgerschapsthema's. Het besteedde ook veel tijd en energie aan (top)sport, een onder politici gewild wapen in het nationale beschavingsoffensief. In een eerdere publicatie heeft de TeldersStichting reeds stilgestaan bij het maakbaarheidsdenken en het paternalisme waarvan het sportbeleid vergeven is.²⁷ De overheidsbemoediging met sport wordt natuurlijk mede ingegeven door de gezondheidswinst die individuele burgers kunnen boeken door meer te bewegen – als zodanig al een bevoogdende opstelling van de overheid – maar er zit overduidelijk ook een collectivistische of communitaristische kant aan het sportpaternalisme. De overheid investeert namelijk in sportieve evenementen en in atleten teneinde gevoelens van saamhorigheid en nationale trots onder de bevolking te vergroten. In Den Haag zal het nieuws warm zijn onthaald dat volgens sportkoepel NOC*NSF tweederde van de Nederlanders gelooft dat de prestaties van de sporters in Sochi de saamhorigheid in Nederland heeft vergroot en dat tachtig procent persoonlijk trots is op de Nederlandse sporters.²⁸ Langetermijnonderzoek wijst overigens uit dat zulke gevoelens van trots en saamhorigheid van kortstondige aard zijn en dat het 'normale' niveau van nationale trots geen relatie vertoont met sportieve successen.

Om onduidelijke redenen heeft het sportpaternalisme nog nauwelijks aandacht gekregen in de omvangrijke literatuur die over paternalisme bestaat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de opzichtige pogingen om met behulp van culturele

²⁶ Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, 32824, nr. 7, pp. 1 en 3.

²⁷ Mark van de Velde e.a., *Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport* (geschrift 114 van de TeldersStichting), Den Haag, 2012.

²⁸ GfK, *Evaluatie Sochi 2014*, maart 2014 (in opdracht van NOC*NSF).

en historische canons de sociale cohesie en nationale trots aan te wakkeren. De commissie die de Canon van Nederland opstelde, haastte zich te melden dat de canon niet als ‘vehikel voor nationale trots’ bedoeld was, maar door beleidsmakers worden canons toch aangegrepen als instrumenten om een gemeenschapsgevoel te smeden.²⁹ Ook de grondwet, een soort juridische canon zo men wil, ontkomt hier niet aan. Met nauw verholen teleurstelling stelde het kabinet-Rutte I vast dat onze grondwet de ‘maatschappelijke functie’ niet vervult, dat wil zeggen dat haar ‘educatieve, samenbindende of inspirerende’ potentieel onderbenut blijft. Daartegenover stelt het kabinet het Duitse *Grundgesetz* en de Amerikaanse *Constitution*, die beide springaders zijn van *Verfassungspatriotismus*.³⁰ Dat de Amerikaanse en de Duitse trots op hun grondwet gelijk worden gesteld, is evenwel uiterst ongelukkig. Het Duitse *Verfassungspatriotismus* dankt zijn ontstaan immers aan het ongemak dat na-oorlogse Duitsers lang voelden bij vormen van patriottisme (vlagvertoon, volksliederen, etc.) die elders volstrekt normaal zijn.

8.3 Gezondheidskosten, waarden van (keuze)vrijheid en libertair paternalisme

De gezondheidszorg, en meer in het bijzonder de preventie van leefstijlgerelateerde aandoeningen, is een ander voorbeeld van een beleidsterrein waarvoor zou gelden dat maatregelen om de bevolking gelukkiger (gezonder) te maken per saldo geen geld kosten maar juist veel opleveren. De omvang van de geclaimde winst loopt nogal uiteen, maar elke geïnvesteerde euro in het tegengaan van roken, alcoholconsumptie en overgewicht zou zich op zijn minst dubbel en dwars terugbetalen. Gezonde burgers leven bovendien langer en gezondheid is een zwaarwegende geluksfactor, dus de oogst van een verantwoorde leefstijl groeit niet alleen op de akker van Mammon.³¹

Hoewel de tegenwoordige betekenis van accijnzen voor de schatkist in verhouding tot andere belastingen klein is, spelen zij een prominente rol in het debat over gedragssturing via fiscale middelen. Gedragssturing was in veel gevallen echter slechts een later, secundair oogmerk van accijnzen: hun ontstaansgrond moet eerder gezocht worden in de geldnood van overheden. De belasting op haardsteden, deuren en vensters uit vroeger eeuwen was niet bedoeld om Nederlanders te verleiden tot een donker en koud bestaan. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden accijnzen op levensbenodigheden stilaan afgeschaft en steeg het budget-

²⁹ Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *De canon van Nederland*, 2006, p. 12 (www.entoen.nu); Ministerie van Cultuur, Onderwijs en Wetenschap, *Cultuur in beeld*, Den Haag, 2011, p. 30.

³⁰ Eerste Kamer, vergaderjaar 2011-2012, 31 570, A, p. 13.

³¹ Immanuel Kant piekerde over de vraag of een blakende gezondheid de kans op een lang leven werkelijk vergrootte. Zou het niet zo kunnen zijn, schreef hij, dat lichte kwaaltjes de mens ervan weerhouden om zich overmoedig aan allerlei uitpattingen en verleidingen over te leveren? Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, p. 47.

tair belang van heffingen op alcoholische dranken aanmerkelijk.³² Een tabaksbelasting bestond nog niet, al pleitte het conservatieve Tweede Kamerlid Schiffer al in 1852 voor de invoering van een tabaksaccijns in een urenleng betoog waarin hij omstandig de ontdekking, de etymologie, de teelt in diverse Europese landen, het gebruik en bovenal de zeer schadelijke gevolgen van rooktabak uiteenzette; over de ‘allerwalgelijkste gewoonte van het tabak-kaauwen’ wilde hij niet spreken.³³ In de lange aanloop naar 1921, toen ten langen leste werd besloten tot invoering van een tabaksaccijns, gingen de Kamerdebatten echter vrijwel zonder uitzondering over de verwachte opbrengsten voor de schatkist en over de vraag of het rookgenot voor ‘de mindere man’ niet te duur zou worden. Voor zover gezondheidsaspecten ter sprake kwamen, betroffen die vaak de mogelijk schadelijke gevolgen voor rokers die uit zuinigheid overstapten op kwalitatief inferieure tabak.

De tabaksbelasting bestond dus al lang en breed voordat zij tot middel werd bestempeld om het schadelijke roken terug te dringen. Het tegengaan van drankmisbruik was daarentegen een oud en vertrouwd argument voor (de verhoging van) de alcoholaccijns. Al in 1816 meende een Kamerlid dat afschaffing van de accijns zou leiden tot ‘overmatig gebruik van geestrijke dranken bij de mindere volksklassen’.³⁴ Wel vonden sommige politici het frappant dat dit gezondheidsargument vaak uitgerekend in begrotingsdebatten werd ingebracht.³⁵

Een beleid dat genotsmiddelen kunstmatig duur maakt om gebruikers af te houden van grootschalige consumptie is een klassiek voorbeeld van paternalisme, los van de heimelijk hoop van ministers van Financiën dat de burgers gewoon blijven consumeren. Nieuw aan het debat in onze dagen is de mogelijke schade die een leefstijl ook aan *derden* kan aanrichten. Accijnzen, belastingen en premies kunnen worden ingezet om de maatschappij financieel te wapenen tegen de leefstijlkeuzes van individuele burgers. Is het gezien de sterk stijgende uitgaven voor de gezondheidszorg nog redelijk dat iemand de kosten van een aantoonbaar ongezond beweegpatroon en eetgedrag verhaalt op de gemeenschap? Op het eerste gezicht lijkt premiedifferentiatie, die thans in de basiszorgverzekering nog verboden is, voor liberalen daarom geen heikel punt. Is het immers niet bij uitstek de taak van de overheid om te voorkomen dat burgers of ondernemers de kosten van hun gedrag op anderen afwentelen? Als derden aantoonbare schade lijden, moet die schade op de veroorzaker worden verhaald. Dat is geen paternalisme, maar het verdisconteren van externe effecten.

Het is lastig en niet erg tactvol om zieke mensen achteraf aan te slaan voor de

³² In de jaren 1880-1900 bestond niet minder dan een kwart van de staatsinkomsten uit accijnzen op alcohol, waarvan ruim de helft werd betaald door drinkers van gedistilleerd. CBS, ‘Drinken uit de bron’, *Index*, no. 3 maart 2002, pp. 24-25.

³³ Tweede Kamer, vergaderjaar 1852-1853, 10 december 1852.

³⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 1815-1816, 7 juni 1816, p. 117. In de loop der tijd zijn tal van andere, hier niet ter zake doende rechtsgronden voor de alcoholaccijns ontwikkeld. Zie W.M.G. Visser, *Accijnzen*, Deventer, 2008, pp. 133-140.

³⁵ Eerste Kamer, vergaderjaar 1876-1877, 23 maart 1877, p. 225.

kosten van vermijdbare leefstijlziekten. En is het niet beter om de kans te minimaliseren dat dergelijke kosten überhaupt gemaakt moeten worden? ‘Preventie is een van de oplossingen voor de stijgende zorguitgaven en de knelpunten op de arbeidsmarkt die nu snel op ons afkomen,’ stelt de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ) vast.³⁶ De Raad, die voorstander is van zogeheten leefstijldifferentiatie in de zorgverzekering, haalt in een recente publicatie met instemming een Amerikaans experiment aan: ‘Bij [de supermarktketen] Safeway kunnen werknemers zich vrijwillig laten testen op tabaksgebruik, gezond gewicht, bloeddruk en cholesterolniveau. Werknemers krijgen een premiekorting voor elke test waarvoor ze slagen. Iemand die voor alle vier de testen slaagt, krijgt een korting van \$ 780 op de zorgverzekering voor een alleenstaande en \$ 1560 op de premie voor een gezin. Als een werknemer niet slaagt voor de test kan hij de test na 12 maanden opnieuw doen. Als je slaagt voor de test of voldoende vooruitgang hebt gemaakt op bijvoorbeeld het verminderen van obesitas ontvangt de werknemer een premieruggraaf’.³⁷

Toch is de wenselijkheid van het beboeten of belonen van burgers omwille van hun leefstijlkeuzes om twee redenen geen uitgemaakte zaak voor liberalen. De eerste reden is dat tegenover de claims dat aan het einde van de preventieregenboog een formidabele lastenverlichting lonkt studies staan waaruit blijkt dat vroege sterfte door een ongezonde leefstijl per saldo voordelig is voor de schatkist. Het RIVM relateert de zorgkosten van ongezond gedrag en stelt bovendien: ‘De bevordering van gezond gedrag zal op lange termijn tot een stijging van de zorguitgaven leiden.’³⁸ Het uitbannen van roken leidt wel tot een forse daling van het aantal gevallen van longkanker, maar omdat mensen ouder worden, nemen de uitgaven aan bijvoorbeeld dementiezorg en chronische ziekten sterk toe. De RVZ wordt bekritiseerd omdat deze raad de opbrengst van preventie veel te rooskleurig voorstelt. En dan moet nog bedacht worden dat bij al het plussen en minnen van de zorgkosten nog buiten beschouwing is gelaten dat mensen die jonger overlijden ook korter of soms in het geheel niet gebruikmaken van hun (staats)pensioen, en dat rokers en drinkers al accijns over hun consumpties hebben betaald. Zolang niet onomstotelijk vaststaat dat een bepaalde leefstijl inderdaad negatieve externe effecten veroorzaakt, dus anderen schade toebrengt, komen premiedifferentiatie en andere preventieve maatregelen neer op paternalisme.

De discussie over de vraag of ongezond levende mensen per saldo geld kosten

³⁶ RVZ, *Preventie van welvaartsziekten. Effectief en efficiënt georganiseerd*, Den Haag, 2011, p. 7.

³⁷ RVZ, *Het belang van wederkerigheid*, Den Haag, 2013, p. 43.

³⁸ RIVM, *De zorgkosten van ongezond gedrag*, 2012, p. 12 (www.kostenvanziekten.nl). Premiedifferentiatie kan ook worden gebruikt als instrument om het gedrag van mensen te sturen voor hun eigen bestwil. In dat geval is er sprake van een paternalistisch oogmerk en doen de positieve of negatieve financiële gevolgen voor de schatkist niet ter zake. Voor meer argumenten voor en tegen premiedifferentiatie: Marieke ten Have, *Leefstijldifferentiatie in de zorgverzekering. Een overzicht van ethische argumenten*, 2013 (www.ceg.nl).

of opleveren is niet zo kies, maar die hebben de voorstanders van premiedifferentiatie over ons afgeroepen. Over die kwestie ontstaat misschien nooit of pas na lange tijd helderheid, maar ondertussen kan het voortdurend spreken over leefstijl als kostenpost wel de solidariteit aantasten die ten grondslag ligt aan onze publieke gezondheidszorg. Volgens onderzoek van het CBS vindt een kleine meerderheid van de Nederlanders dat de zorgpremies voor rokers en drinkers omhoog moeten en bijna een kwart meent dat ook mensen die te weinig bewegen meer moeten betalen.³⁹ Het is niet denkbeeldig dat de bereidheid van niet-rokers en sporters om premie af te dragen slinkt als zij ervan overtuigd raken dat rokers en dikke mensen het er op hun kosten van nemen, ook al ontbreekt daarvoor het bewijs.

Maar ook indien in de toekomst duidelijk zou worden dat leefstijlziektes de maatschappij per saldo geld kosten, moeten wij ons afvragen of het terugdringen van die kosten wel opweegt tegen het verlies aan persoonlijke vrijheid. Dat is voor liberalen de tweede, immateriële reden om zeer terughoudend te zijn met het beboeten of belonen van leefstijlkeuzes. Wat betekent de gezondheidsbevordering voor de vrijheid van mensen om hun leven naar eigen goedgevoelen te leiden? Om nog even terug te komen op het voorbeeld van de Amerikaanse supermarktketen: kan een werknemer er met goed fatsoen voor kiezen de gezondheidstests niet te ondergaan, of wordt hij dan door zijn werkgever en zijn collega's direct verdacht van een ongezonde leefstijl? Wie een sigaret opsteekt, kiest daarvoor – de verslavende werking van nicotine daargelaten – maar in hoeverre zijn *indicatoren* als gewicht, bloeddruk en cholesterolniveau het resultaat van keuzes? Natuurlijk heeft leefstijl gevolgen voor dergelijke indicatoren, maar dat betekent niet dat leefstijl ook de belangrijkste verklaring of oorzaak van die indicatoren is en dat die indicatoren een waarheidsgetrouw beeld van iemands gezondheid geven. Tal van andere factoren spelen ook een rol, zoals genetische aanleg, opvoeding en sociale omgeving. Op dat vlak heeft een mens weinig tot niets te kiezen.

Daarnaast moeten we ons afvragen of de trend tot het kwantificeren en monitoren van de vorm en toestand van ons lichaam wel zo wenselijk is. Niet alleen is de maakbaarheid van het lichaam dat wij hebben beperkt, wij *zijn* ook ons lichaam.⁴⁰ Het is een belangrijk deel van onze identiteit en het getuigt van weinig respect als voortdurend de suggestie wordt gewekt dat er aan lichamen boven bepaalde grenswaarden iets niet deugt en dat zij een tijdbom zijn onder de betaalbaarheid van de zorg. Maar zelfs als toekomstig onderzoek uitwijst dat de maakbaarheid van het menselijk lichaam toch groter is dan gedacht: willen wij de contouren van ons lichaam laten bepalen door officiële gezondheidsrichtlijnen; richtlijnen bovendien die nogal eens herzien of verworpen worden in het licht van nieuwe kennis?

Overigens blijkt uit onderzoek dat gezondheid, en vooral psychische gezondheid, een factor is die nauw samenhangt met het geluksniveau dat mensen rap-

³⁹ CBS *Webmagazine*, maandag 26 september 2011.

⁴⁰ Jenny Slatman, 'Het lichaam in beweging: een te disciplineren machine?', *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen* 89 (3), 2011, pp. 134-136.

porteren, maar dat leefstijlkenmerken als overgewicht, ondergewicht, roken en drinken van bescheiden invloed zijn.⁴¹ Het is zeer onwaarschijnlijk dat bemoeienis met de leefstijl van mensen, nog los van de vraag of die effectief is, een merkbare bijdrage kan leveren aan hun geluk. Met enige voorzichtigheid kan men zelfs speculeren over een omgekeerd effect: de intolerantie van officiële zijde jegens bepaald leefstijlgedrag doet af aan het geluk van de mensen die voor die leefstijl hebben gekozen.

Volgens sommige voorstanders van leefstijlsturing is de vraag of ongezond levende mensen een collectieve kostenpost vormen een zaak van onderschikt belang. Hun argument is dat de meeste mensen wel gezonder willen eten en meer willen bewegen, maar daar niet in slagen. Mensen weten wel dat regelmatig bewegen en gezonde voeding van groot belang zijn, maar handelen vaak niet naar die kennis. Hoe is dat mogelijk?

Een populair geworden antwoord op die vraag is uitgegroeid tot een belangrijk argument voor overheidsbemoeienis met leefstijl: mensen zouden zich regelmatig ‘irrationeel’ gedragen. Nieuwe kennis uit de gedragspsychologie toont aan dat mensen op de automatische piloot beslissingen nemen, gevoelig zijn voor prikkels uit hun omgeving (bijvoorbeeld reclame of het gedrag van buurtbewoners), moeite hebben met het verwerken van grote hoeveelheden informatie en zich overgeven aan verleidingen waarvan ze zich hadden voorgenomen die te weerstaan. ‘In de dagelijkse praktijk blijken burgers verre van rationeel en zijn tal van onbewuste, irrationele processen, die kunnen worden getriggerd door diverse situationele factoren, van invloed op gedrag’.⁴²

De inzichten uit de gedragspsychologie werpen in de eerste plaats vragen op voor degenen die op pragmatische gronden – het individu weet beter dan de overheid wat goed voor hem is – bezwaren hadden tegen overheidspaternalisme. Als mensen wel weten wat verstandig is, maar het hun aan tijd of wilskracht ontbreekt om door te zetten, is het dan niet toe te juichen als zij een zetje in de goede richting krijgen? Moet er geen paal en perk aan keuzemogelijkheden worden gesteld als onderzoek leert dat consumenten in de war raken van te veel opties, en dienvolgorde niet kiezen of een ondoordachte keuze maken waar ze al vlug spijt van krijgen?

Een deel van de beleidsmakers en denkers die zich met sturingsvraagstukken bezighouden, beantwoordt de bovenstaande vragen bevestigend. Zij menen dat kennis over determinanten van het menselijk gedrag gebruikt kan worden om mensen te helpen de juiste beslissingen te nemen. Als we weten hoe de intuïtie van de mens werkt, voor welke signalen en informatie hij gevoelig is, dan kan het

⁴¹ Jacqueline van Beuningen en Linda Moonen, ‘Gezondheid belangrijker voor geluk dan leefstijl’, *Bevolkingstrends*, 2013 (www.cbs.nl).

⁴² Baukje Stinesen en Reint Jan Renes, *Overheidsbeleid gericht op gedragsverandering: meer dan een mooi streven? Een analyse van gedragsbeïnvloedende overheidsinitiatieven in de domeinen gezondheid, mobiliteit en financiën*, Den Haag, 2014, pp. 64-65 (www.adviesorgaan-rmo.nl).

keuzepalet dat iemand voorgeschoteld krijgt zo worden vormgegeven dat hij een keuze maakt die ook op de lange termijn rationeel is, al gaat de persoon in kwestie wellicht af op zijn gevoel.

Omdat de overheid de burgers, of de werkgever zijn personeelsleden, niet met verboden en voorschriften tegemoet treedt, maar hen als het ware uitnodigt tot het nemen van bepaalde beslissingen wordt deze vorm van sturing wel libertair paternalisme genoemd. De term is ongeveer tien jaar geleden geïntroduceerd in de Verenigde Staten door de gedragseconoom Richard Thaler en de jurist Cass Sunstein.⁴³ In korte tijd heeft het libertair paternalisme een grote schare volgelingen gekregen. Zeer kort samengevat beweren de pleitbezorgers van libertair paternalisme dat mensen onopdringerig worden gestimuleerd een keuze te maken die voor hen de beste is, terwijl hun vrijheid om een afwijkende keuze te maken behouden blijft. Bovendien kan subtiele gedragssturing (*nudging*) worden toegepast op terreinen die zich niet lenen voor gebiedende regels, zoals leefstijlbeïnvloeding.⁴⁴

Een uitvoerige behandeling van de vraag in hoeverre het libertair paternalisme op dezelfde liberale bezwaren als tegen traditioneel paternalisme stuit, gaat het bestek van dit rapport te buiten. Wij beperken ons daarom tot twee kanttekeningen bij het enthousiasme waarmee *nudging* is onthaald.

De eerste kanttekening is de overdreven nadruk op de herontdekking van de irrationaliteit van de mens, gepaard aan het verlangen om de mens niettemin tot rationele keuzes te verleiden. Op zichzelf is het een interessant fenomeen dat rationaliteit zo sterk de maat der dingen is. Wat doorgaat voor wenselijk gedrag wordt blijkbaar niet door onze (al dan niet religieuze) opvattingen over goed en kwaad bepaald, maar door daarvan onafhankelijke argumenten. Een goed leven is in de eerste plaats een lang, gezond, gelukkig en arbeidzaam leven. Iemand die onmatig eet, veel onbeschermd seksueel contact heeft en zijn vrije tijd verdoet met het kijken naar ziellose televisieprogramma's krijgt geen kritiek omdat hij een zondige genotszoeker is die zich overgeeft aan zijn aardse begeerten, maar omdat hij een bewezen groot risico loopt op een kort en ziekelijk leven. Ook uit de eerder in dit rapport geciteerde aansporing om ervaringen te consumeren in plaats van

⁴³ Richard H. Thaler and Cass R. Sunstein, 'Libertarian Paternalism', *The American Economic Review* (93) 2, 2003, pp. 175-179.

⁴⁴ Het is opvallend dat in de overrompelende hoeveelheid literatuur over libertair paternalisme vaak dezelfde voorbeelden van niet-financiële leefstijlnudges opduiken: stickers die mensen moeten aanmoedigen om de trap te nemen, het 'camoufleren' van de liftingang, de inrichting van de bedrijfskantine die werknemers verleidt tot het eten van een gezonde lunch, enzovoort. Sommige overheden en consumentenorganisaties voeren actie voor belastingen op vet en suiker of willen fabrikanten dwingen om het zoutgehalte van bijvoorbeeld brood te verminderen. Voor zover bekend heeft nog niemand ervoor gepleit om fabrikanten te verplichten op de verpakking te vermelden hoeveel suikerklontjes een product bevat in plaats van enkel het nietszeggende gewicht in grammen. De aantrekkelijkheid van allerlei zoetigheid vermindert wellicht als consumenten op de verpakking zien dat 200 gram suiker in een pak ontbijtkoek gelijkstaat aan bijna vijftig suikerklontjes en dat een reep Mars zo'n 8 klontjes bevat.

bezittingen te verwerven, blijkt de breuk in het denken over het goede leven: gelukservaringen, het ondergaan van krachtige positieve emoties, veroorzaakt door bijvoorbeeld muziek, sport of film, werden in het christelijke Europa traditioneel met argwaan bekeken.

Op allerlei plaatsen, uiteenlopend van de effectenbeurs tot het gangpad van de supermarkt, laat de ratio mensen in steek. Dit besef kwam voor sommigen als een onaangename verrassing. Een van hen is Alan Greenspan, die bijna twintig jaar voorzitter van het Amerikaanse stelsel van centrale banken (Federal Reserve) was en door vriend en vijand werd afgeschilderd als een hogepriester van het rationalisme. Greenspan maakte nooit een geheim van zijn geloof in het zelfcorrigerend vermogen van markten. In zijn vlak voor de financieel-economische crisis verschenen memoires (2007) legt hij een rechtstreeks verband tussen het denken van Adam Smith en de huidige tijd: 'Our ideas about the efficacy of market competition have remained essentially unchanged since the 18th-century Enlightenment, when they first emerged, to a remarkable extent, largely from the mind of one man, Adam Smith.'⁴⁵ Krap een jaar later, vlak na het spectaculaire bankroet van de investeringsbank Lehman Brothers, kreeg hij van een commissie van het Amerikaanse Congres de vraag of zijn wereldbeeld, zijn ideologie soms gefaald had. Greenspan erkende dat volmondig: 'Precisely. That's precisely the reason I was shocked, because I had been going for 40 years or more with very considerable evidence that it was working exceptionally well.'⁴⁶

In 2013 publiceerde Greenspan een nieuw boek, waarin hij uitgebreid ingaat op de irrationaliteit van de mens. Wij worden weliswaar door de rede gedreven, maar 'we are far from the prototype depicted by neoclassical economists: that of people motivated predominantly by considerations of rational long-term self-interest.'⁴⁷ Er bestaat grote behoefte aan een realistischer kijk op het menselijk gedrag dan 'the model of the wholly rationality-driven "economic man"' die de universitaire opleidingen domineert.

Voor een groep (gedrags)economen en psychologen zal Greenspans knieval in het bijzonder en de financieel-economisch crisis in het algemeen als aanvullend bewijs hebben gediend dat het liberale mensbeeld op drijfzand was gebouwd. Uit hun proeven en experimenten was al duidelijk geworden dat mensen over het algemeen minder zelfzuchtig, zelfstandig, rationeel en calculerend zijn dan door economische modellen werd aangenomen. Adam Smith en andere zogenaamde marktfundamentalisten met hun naïeve geloof in onzichtbare handen en *homines economici* hebben voor veel politici en wetenschappers afgedaan.

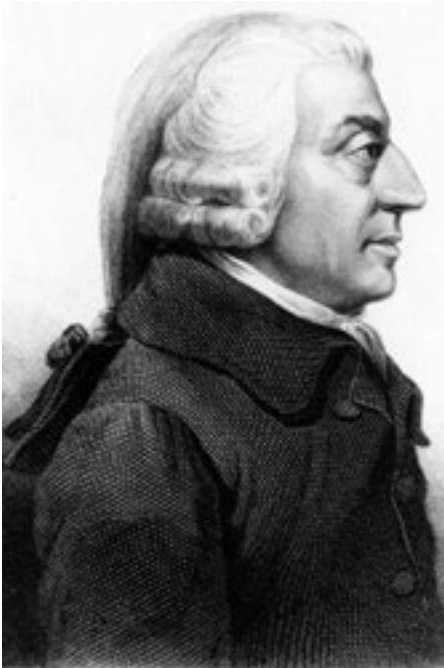
Het beeld behoeft dringend bijstelling als zou een liberale aartsvader als Adam Smith aan de wieg hebben gestaan van de emotionele, alwetende en rationele mens

⁴⁵ Alan Greenspan, *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*, New York, 2007.

⁴⁶ House of Representatives, Committee on Oversight and Government Reform, 23 oktober 2008, p. 37 (preliminary transcript).

⁴⁷ Alan Greenspan, *Map and the Territory. Risk, Human Nature, and the Future of Forecasting*, New York, 2013, p. 14.

die altijd de beste optie kiest en door bemoeienis van anderen of de overheid per definitie slechter af is. In dit rapport is al Smiths voorbeeld uit *The Theory of Moral Sentiments* genoemd van de armoedige jongen die zich een slag in de rondte werkt omdat hij gelooft in de fictie dat geld gelukkig maakt. In *The Wealth of Nations* is Smiths kijk op de mens niet wezenlijk anders: mensen zijn sociale wezens die worden gestuurd door mededogen en eigenbelang. ‘In civilized society [man] stands at all times in need of the cooperation and assistance of great multitudes, while his whole life is scarce sufficient to gain the friendship of a few persons. In almost every other race of animals each individual, when it is grown up to maturity, is entirely independent, and in its natural state has occasion for the assistance of no other living creature. But man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only.’⁴⁸

Adam Smith (1723-1790): ‘What can he added to the happiness of the man who is in health, who is out of debt, and has a clear conscience?’

Alan Greenspan kan wel zeggen zich schatplichtig te voelen aan de Schotse verlichtingdenkers, maar zijn lofzang op het rationalisme vindt in hun werk geen grond. Friedrich Hayek zag scherp dat het individualisme, dat zo kenmerkend is voor het Britse liberalisme, op gespannen voet staat met het rationalisme.⁴⁹ ‘The antirationalistic approach, which regards man not as a highly rational and intelligent but as a very irrational and fallible being, whose individual errors are corrected only in the course of a social process, and which aims at making the best of a very imperfect material, is probably the most characteristic feature of English individualism.’ Hij vond het zeer onterecht dat Adam Smith werd beticht van de uitvinding van ‘the bogey of the “economic man”’.

⁴⁸ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (§I.2.2), Londen, [1776] 1904 (www.econlib.org).

⁴⁹ Hayek gebruikte het woord ‘individualisme’ met aarzeling: ‘when in the preparation of this paper I examined some of the standard discriptions of “individualism,” I almost began to regret that I had ever connected the ideals in which I believe with a term which has been so abused and so misunderstood.’ Friedrich Hayek, *Individualism and Economic Order*, Chicago, 1948, pp. 3-13.

Wie de mens wil begrijpen, kan beter zijn toevlucht nemen tot *The Wealth of Nations* dan tot de handboeken van de sociale psychologie, adviseerde Hayek. Als aan dat advies uit 1948 gevolg was gegeven, hadden we ons de recente opwinding onder gedragswetenschappers over de ‘ontdekking’ van de irrationaliteit van de mens kunnen besparen.

Ook de Oostenrijks-Amerikaanse libertariër Ludwig von Mises (1881-1973), Hayeks leermeester en tegenstander van vrijwel elk overheidsingrijpen in de persoonlijke handel en wandel van mensen, is niet optimistisch over de menselijke aard. Wetenschappers hebben niet te maken met een ‘imaginary *homo oeconomicus*’ maar met de ‘*homo agens* as he really is, often weak, stupid, inconsiderate, and badly instructed.’⁵⁰ Maar dat impliceert niet dat anderen hem moeten voorhouden welk gedrag optimaal is, want ‘rationeel’ en ‘irrationeel’ zijn zuiver individuele waardeoordelen: ‘when we ask whether this or that means gives a greater direct increase of welfare to the individual, we have no objective standards that will serve. (...) If a man drinks wine and not water I cannot say he is acting irrationally. At most I can say that in his place I would not do so. But his pursuit of happiness is his own business, not mine.’⁵¹

Het standpunt dat er geen objectieve maatstaven zijn om het gedrag van mensen te beoordelen, is niet erg populair onder wetenschappers en beleidsmakers die zich bekommeren om de leefstijl van burgers. Zij speuren voortdurend naar causale verbanden tussen leefstijl en gezondheid, wat tot hernieuwde bemoeienis met het gedrag van burgers leidt. Doordat religieus geïnspireerd paternalisme naar de marge is gedrongen, hebben mensen meer vrijheid gekregen, maar hun doen en laten kan gedetermineerd worden door de stortvloed aan gezondheidsadviezen. ‘Terwijl vroeger vrijheid werd beperkt door de moraal, wordt ze nu bepaald door de wetenschap.’⁵²

De tweede, aan het bovenstaande verwante kanttekening bij het libertair paternalisme is dat er een bepaalde opvatting over de waarde van (keuze)vrijheid in schuilt. Libertair paternalisten laten hun oordeel over de waarde van (keuze)vrijheid vooral afhangen van het resultaat, van de kwaliteit van een gemaakte keuze. Dit wordt ook wel de *specifieke* waarde van vrijheid genoemd.⁵³ Iemand die op dieet is en de voedingswaarden van vijf verschillende tussendoortjes bestudeert om vervolgens te vallen voor de optie met het minste aantal calorieën, maakt de optimale keuze. Als bij een volgende gelegenheid de drie minst gezonde opties uit het

⁵⁰ Ludwig von Mises, *Money, Method, and the Market Process*, Norwell (MA)/Dordrecht, 1990, p. 24.

⁵¹ Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Auburn, 1951, p. 448.

⁵² Klasien Horstman, *Dikke kinderen, uitgebluste werknemers en vreemde virussen. Filosofie van de publieke gezondheidszorg van de 21e eeuw* (oratie Maastricht University, 25 juni 2010), p. 20.

⁵³ Martin van Hees, ‘Liberaal paternalisme en de waarde van vrijheid’, in: WRR, *De overheid als keuzearchitect?*, Den Haag, 2009, pp. 35-42.

aanbod zijn verdwenen en de persoon wederom kiest voor het tussendoortje met de minste calorieën, dan zou men, redenerend vanuit de gemaakte keuze, kunnen zeggen dat de vrijheid van die persoon onveranderd is gebleven.

Tegenover deze tamelijk instrumentele kijk op vrijheid kan de *niet-specifieke* waarde van vrijheid worden geplaatst. De waarde van keuzevrijheid wordt dan niet primair bepaald door de kwaliteit van de gemaakte keuze, maar tevens door de kwaliteit van het kiezen. Liberalen ontlenu de waarde van vrijheid niet alleen aan het *keuzeproduct* maar ook aan het *keuzeproces*. Daarom is de waarde van de vrijheid van een individu dat uit drie opties kan kiezen kleiner dan wanneer het vijf keuzemogelijkheden heeft; niet in zijn algemeenheid, maar wel als twee opties geëlimineerd of gecamoufleerd zijn omdat die volgens ‘rationele’ of andersoortige paternalistische maatstaven eigenlijk niet gekozen horen te worden.

Tegenstanders van nudging maken terecht bezwaar tegen de soms nauwelijks merkbare, haast slinkse wijze waarop keuzes worden gestuurd. De burger, de consument of de werknemer wordt niet met een open vizier benaderd; hij wordt, vaak zonder dat hij zich dat realiseert, gestuurd in zijn gedrag. Libertair paternalisme kan, negatief geformuleerd, een manipulatief karakter hebben. Dat brengt ons weer bij de opvatting van Kant dat vrijheid een voorwaarde voor verantwoordelijkheid is. Mensen kunnen niet langer geheel en al verantwoordelijk worden gehouden voor (de gevolgen van) gemaakte keuzes als die keuzes niet in vrijheid zijn gemaakt: het keuzeproces is van groot belang.

In een extremer geval wordt de keuze niet slechts beperkt en gestuurd, maar wordt door derden alvast de beste optie aangevinkt en kan een individu alleen door actief handelen de standaardkeuze van anderen ongedaan maken. In het Verenigd Koninkrijk bouwen werknemers automatisch pensioen op, tenzij ze er uitdrukkelijk voor kiezen om dat niet te doen. In Spanje en België zijn mensen per definitie orgaandonor, behalve als zij zelf vooraf te kennen hebben gegeven dat zij hun organen niet willen afstaan. Dat doet denken aan verkiezingen in landen waar mensen alleen het stemhokje in hoeven als zij op iemand anders willen stemmen dan de kandidaat die door het regime van tevoren op het kiesbiljet is aangekruist.

Aan het vooraf invullen van standaardopties en het bijsturen van mensen tijdens het keuzeproces kleven meer bezwaren dan alleen het paternalistische karakter van de keuzesturing. Wie onbewust naar de ‘goede’ keuze is toegeleid, leert beduidend minder over zichzelf dan iemand die door (slechte) ervaringen in het verleden wijzer geworden is. De ‘vormende waarde van vrijheid’ slinkt en daarmee de mogelijkheid om te leren van gemaakte fouten.⁵⁴ Zeker als het gaat om keuzes die om de zoveel tijd gemaakt moeten worden, is dat een verlies. Daarnaast kan de gemaakte keuze veel zeggen over de identiteit van de persoon. Juist als het om voeding gaat, is de grens tussen het afkeuren van iemands voedselvoorkeuren en het veroordelen van die persoon erg dun. Het adagium ‘je bent wat je eet’ indachtig, leggen veel mensen een rechtstreeks verband tussen iemands eetgewoontes

⁵⁴ Ibidem, p. 39.

en diens veronderstelde karaktereigenschappen.⁵⁵ Als van officiële zijde bepaalde eetgewoontes als ongezond, niet-rationeel en ongebalanceerd worden bestempeld, is dat haast een open uitnodiging voor anderen om dergelijke etiketten ook te plakken op de persoon die zulke gewoontes vertoont.

Afhankelijk van hoe het in de praktijk wordt vormgegeven, kan libertair paternalisme dus een stuk minder liberaal uitpakken dan sommige voorstanders ervan willen doen geloven. Ter afsluiting merken wij nog op dat het libertair paternalisme soms ook minder paternalistisch is, in de zin dat niet het welzijn van de genudgde beslisser maar dat van een onbekende derde centraal staat. In die zin vertoont het libertair paternalisme interessante overeenkomsten met gelukspolitiek of, beter gezegd, kan het worden beschouwd als een onderdeel van gelukspolitiek. Een goed voorbeeld daarvan is orgaandonatie. Met veel goede wil kan men beweren dat orgaandonatie ook in het belang van de donor is, daar deze in de toekomst misschien zelf eens een orgaan nodig heeft en daarom baat heeft bij het ontstaan van een donatiecultuur. Maar dat voert vrij ver. Ongetwijfeld zullen mensen bij het invullen van het donorformulier laten meespelen dat zij in geval van nood zelf ook graag een donororgaan zouden ontvangen, maar dat is eerder een gevoel van empathie dan welbegrepen eigenbelang.

⁵⁵ Sofie Vandamme en Suzanne Van de Vathorst, 'Neemt (gezond) en eet (met mate)...', *Ethiek & Maatschappij* 8 (2/3), 2007, pp. 95-106.

IX. Conclusies en aanbevelingen

'Ask yourself whether you are happy, and you cease to be so,' schreef John Stuart Mill nuchter.¹ Hij had daarom vermoedelijk afkeurend gereageerd als hij zou hebben geweten hoe vaak mensen in onze tijd worden geconfronteerd met de vraag of zij gelukkig zijn. Niet alleen in boeken en televisieprogramma's van zelfhulpgoeroes, die wij nog links kunnen laten liggen, komt die vraag op hen af, maar zij wordt ook door de overheid aan hen voorgelegd.

Meer nog dan dat: wetenschappers en de overheid geven regelmatig ook antwoorden en adviezen, en nergens zo frequent als in Groot-Brittannië, het thuisland van Mill. Het streven naar geluk is haast een surrogaatreligie geworden. Richard Layard, lid van het Hogerhuis voor Labour en toonaangevend geluksonderzoeker, schreef bijvoorbeeld: 'Wat we dringend nodig hebben is een kristalhelder concept van de goede maatschappij, en voor het juiste handelen.'² Wat zijn Vlaamse evenknie Mark Elchardus betreft, bestaat dat juiste handelen in ieder geval niet uit het najagen van economische groei. Die 'draagt niet langer bij tot ons geluk'. Tegelijkertijd accepteren mensen geen economische stagnatie of krimp. Volgens Elchardus kunnen we dus niet vooruit of achteruit. 'Vandaar een gevoel van leegte en zinloosheid. Zin moet worden teruggevonden. Wij pleiten voor een herontdekking van de heldere, warme, aanstekelijke kern van de verlichting: het grootste geluk.'³

Een overheid die aan zingeving doet en mensen een doel in het leven geeft, gaat volgens liberalen haar boekje ver te buiten. De geluक्सwetenschappers menen echter dat de argumenten van denkers als Mill, Constant en Kant, die overheidsbemoeienis met het particuliere geluk van mensen principieel afwezen, zijn ingehaald door wetenschappelijke kennis over het menselijk gedrag. De oude liberalen hielden er een romantisch idee van geluk op na, waarin geluk bestond uit een zuiver individuele constellatie van factoren. Dankzij voortschrijdende kennis denken de wetenschappers korte metten te kunnen maken met deze opvatting. De ingrediënten voor een gelukkig leven zouden helemaal niet zo uniek en persoonsgebonden zijn. Wat ons gelukkig maakt, is volgens hen vrij eenvoudig te voorspellen. En als de route naar geluk eenmaal bewegwijzerd is, is het dan niet immoreel als de overheid gelaten toekijkt indien mensen verdwalen?

In dit rapport hebben wij betoogd dat de liberale bezwaren tegen een geluksbevorderende, paternalistische overheid nog recht overeind staan, alle beweringen over *evidence based* geluksonderzoek ten spijt. Hieronder vatten wij onze conclusies en aanbevelingen samen in een aantal beredeneerde stellingen.

¹ Mill, 'Autobiography', p. 147.

² Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, p. 116.

³ Mark Elchardus en Wendy Smits, *Het grootste geluk*, Leuven, 2007, p. 208.

Gelukspolitiek is geen empirie maar ideologie.

De wetenschap heeft ontegenzeggelijk vooruitgang geboekt, maar de claim is ongefundeerd dat empirische onderzoeksresultaten de weg hebben vrijgemaakt voor een onideologisch, technocratisch geluksbeleid. Zo wordt vaak beweerd dat extra inkomen boven een bepaalde ondergrens niets meer bijdraagt aan het geluk van burgers en dat de overheid daarom haar focus moet verleggen van economische groei naar andere bronnen van burgergeluk. Er is echter onderzoek dat laat zien dat extra inkomen wel degelijk een geluksvergroten factor is.⁴ Pleidooien voor bijvoorbeeld drastische inkomensherverdeling zijn en blijven dan ook vooral ingegeven door ideologische keuzes, zelfs als wetenschappers op enige moment consensus zouden bereiken over het verband tussen inkomen en geluk.

Liberalen politiek handhaaft vrijheid principieel als hoogste politieke waarde.

De meeste burgers zullen vinden dat geluk in het aardse leven het hoogst haalbare is. Maar niet iedereen denkt daar zo over. Om een veelheid aan redenen stellen mensen prioriteiten in het leven die door anderen slecht begrepen worden, of zij maken het ondermaanse leven ondergeschikt aan het geluk dat wacht aan gene zijde van het graf. Juist daarom moet een liberale overheid vrijheid als richtsnoer voor haar beleid hanteren. Alleen in een vrije samenleving hebben burgers de mogelijkheid om ieder hun eigen conceptie van geluk na te streven. Wij willen geen samenleving waarin mensen verteld wordt dat zij op een bepaalde manier moeten leven omdat uit steekproeven blijkt dat die levenswijze een significant hogere kans op geluk geeft.

Volgens gelukswetenschappers zullen politieke en burgerlijke vrijheden ook door een geluksbevorderende overheid gerespecteerd worden, want die vrijheden zouden volgens onderzoek randvoorwaarden voor een gelukkige samenleving zijn. Zo'n zuiver instrumentele verdediging van vrijheid is gevaarlijk, want zij reduceert vrijheid tot een te manipuleren variabele van geluk. Individuele vrijheid, genoten door burgers van vlees en bloed, gaat ten principale boven het geaggregeerde geluk van een fictieve, abstracte gemeenschap. Wie dat beginsel loslaat, ontkent de intrinsieke waarde van vrijheid en in het bijzonder onze verantwoordelijkheid. Bovendien begeeft men zich op een hellend vlak. Als een belasting op luxe goederen toelaatbaar zou zijn omdat minder gefortuneerden ongelukkig worden van

⁴ Hagerty en Veenhoven, 'Wealth and Happiness Revisited'; Snowden, 'Are more equal countries happier?'

statusverschil, dan heeft men eigenlijk geen weerwoord tegen een christelijke gemeenschap die aandringt op een moskeeverbod omdat de dagelijkse aanblik van een minaret hun gevoelens krenkt.

Gelukspolitiek is vaak paternalisme in vermomming.

Liberalen hebben niet alleen bezwaar tegen de beknotting van individuele vrijheid, maar storen zich ook aan het paternalisme waarvan veel gelukspolitiek gegeven is. Niet alleen mensen aan de onderkant van de inkomensverdeling hebben volgens een luidruchtige groep gelukswetenschappers baat bij inkomensherverdeling, maar ook de groepen die rechtstreeks geraakt worden door hoge marginale belastingtarieven. Veel mensen zouden te lang en te hard werken omdat zij in het fabeltje geloven dat geld of luxegoederen gelukkig maken. Om hen van dat bijgeloof af te brengen, moet overmatig werken fiscaal onaantrekkelijk worden gemaakt, met als gevolg dat de gezondheid en het gezinsleven van de workaholics erop vooruitgaan. Als deze paternalistische redenering navolging krijgt, zijn wij incompetent verklaard om zelf een balans te vinden tussen werk en vrije tijd, tussen gezin en kantoor, en zal die taak worden uitbesteed beroeps politici. Dat is een verontrustend vooruitzicht.

Participatie moet een keuze blijven.

In Nederland lijkt het geluksbeleid nog niet veel om het lijf te hebben, als wij even buiten beschouwing laten dat het waarborgen van individuele vrijheid de grootste bijdrage is die de overheid aan geluk kan leveren. Recente kabinetten gaven juist de boodschap af dat de overheid minder aan geldverslindende geluksbevordering gaat doen en de burger meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ krijgt – de term is in onze nog prille eeuw al ruim 15.000 maal gevallen in parlementaire stukken.

Meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ klinkt liberaal en anti-paternalistisch, maar het is nadrukkelijk wel de bedoeling dat die eigen verantwoordelijkheid ook wordt ‘opgepakt’ of ‘genomen’. Bovendien strekt de verantwoordelijkheid zich uit tot anderen. Dit is goed zichtbaar in de gezondheidszorg, en met name waar het de zorg voor hulpbehoevenden betreft. Nederland kent al sinds jaar en dag een grote schare toegewijde mantelzorgers, maar onder het mom van de participatiesamenleving is de overheid bezig deze vorm van naastenliefde te confisqueren en te formaliseren. Dat de overheid zich terugtrekt, is dan ook ten dele schijn. In feite delegeert zij verantwoordelijkheden naar de burger, die zich verplicht voelt – of hoort te voelen – om mee te doen, wat grote gevolgen kan hebben voor zijn werk en gezin. Dat geldt ook voor de talrijke aansporingen aan het adres van vrouwen om

wat van hun leven te maken en dus een betaalde baan te vinden; als het even kan een baan die recht doet aan het diploma dat ze ‘op kosten van de overheid’ hebben behaald. De boodschap van de overheid is dat vrouwen zichzelf, de maatschappij en de economie tekort doen als zij ervoor kiezen om zich volledig aan hun gezin, sociale omgeving en vrijwilligerswerk te wijden. Ook migranten moeten meedoen en zelfs meedenken. Op belerende toon worden ze door de overheid gemaand een hoogst selectief en ahistorisch setje Nederlandse waarden te verinnerlijken.

De overheid moet geen waarden prioriteren en de naleving daarvan verordineren, maar voorwaarden scheppen waaronder mensen met soms botsende waarden vreedzaam naast elkaar kunnen leven. Dat vereist handhaving van de liberale rechtsorde.

Een ander terrein waarop het spreken over eigen verantwoordelijkheid en participatie onaangename trekjes heeft, is leefstijl. De vorm (lengte, gewicht, buikomtrek) en inhoud (vetgehalte, cholesterol, spiermassa) van het menselijk lichaam wordt in toenemende mate gestandaardiseerd en afwijkingen daarvan geproblematiseerd. De sportparticipatie van de Nederlander, uitgesplitst naar leeftijd, geslacht, etnische herkomst, religie en wat niet al, wordt uitvoerig gemonitord. Daardoor ontstaat het valse beeld dat het menselijk lichaam maakbaar is. Daar komt nog bij dat sommige zorgautoriteiten bepleiten om mensen te beboeten of te belonen naar gelang ze (on)gezonder leven, op grond van de onbewezen stelling dat ongezonde mensen de collectieve uitgaven aan de gezondheidszorg opjagen.

Premiedifferentiatie in de basisverzekering propageert ten onrechte de maakbaarheid van het menselijk lichaam.

Leefstijlkeuzes genieten sinds een jaar of tien grote belangstelling van een pseudo-liberale stroming in de gedragseconomie die bekendstaat als het libertair paternalisme. Het libertair paternalisme veronderstelt dat mensen eigenlijk wel bepaalde keuzes willen maken, maar daar om allerlei ‘irrationele’ redenen niet toe komen: te veel keus, te grote verleidingen, gemakzucht, gewoontes, tijdgebrek. De libertair paternalisten willen de mens die last heeft van het feit dat hij een gewoon mens is zo subtiel mogelijk in de richting van de juiste keuze manoeuvreren. De mens is wel vrij om een foute keuze te maken, maar de bedoeling is dat hij zijn vrijheid zodanig gebruikt dat hij die foute keuze vermijdt.

Reeds bezwaarlijk aan het libertair paternalisme is dat de burger niet met open

vizier wordt benaderd. Daarnaast miskent het dat in vrijheid kiezen in zichzelf waardevol is, los van de kwaliteit die de gemaakte keuze heeft in de ogen van derden. Wie mensen naar een bepaalde keuze stuurt, ontnemt hun bovendien de mogelijkheid om te leren van gemaakte (foute) keuzes. Met veel keuzes, en zeker leefstijlkeuzes, laten wij zien wie wij zijn en wat wij vinden. Het past libertair paternalisten niet om die keuzes te kwalificeren als rationeel of irrationeel.

**Het libertair paternalisme heeft een beperkte, instrumentele kijk op de waarde van vrijheid en hanteert rationaliteit als maatstaf voor het beoordelen van keuzes.
Dat oordeel past liberalen niet.**

Nadat tot opluchting van liberalen het religieuze paternalisme de voorkeur is uitgewerkt, zetten de libertair paternalisten met hun overdreven nadruk op rationaliteit de achterdeur open voor een quasi-wetenschappelijk moralisme. Liberalen moeten ook tegen dat nieuwe moralisme krachtig stelling nemen.

Personalia

Prof.dr. M.V.B.P.M. van Hees

Filosoof en politicoloog, als hoogleraar ethiek verbonden aan de Vrije Universiteit.

Drs. J.A. de Hoog

Econoom en politicoloog. Ondernemer (Grexx), spreker en schrijver. Auteur van *De Toezichthouder* (Eburon Business, 2013).

Drs. S.A. Kurvers MPA

Strateeg bij de gemeente Rotterdam en lid van de vaste Kamercommissie Sociale Zaken, Werkgelegenheid en Integratie (VVD).

Dr. P.G.C. van Schie

Historicus en directeur van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting.

Drs. M. van de Velde

Politicoloog en medewerker van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.

Mr. M.P.M. van de Ven

Sedert 1979 ondernemer en fiscalist. Hij was landelijk penningmeester (2009-2013) en voorzitter van de VVD-commissie Belastingen (1985-2009).

Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Curatorium:

drs. F.A. Engering (voorzitter)
prof.dr. J.A. Bruijn
prof.dr. H.M. Dupuis
dhr. M.G.J. Harbers
mw. drs. F. Hendricks
dhr. H. Keizer
mw. mr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut
dr. R.P.H.M. Matthijsse
dhr. R. Reibestein
prof.dr.ir. Th. de Vries
mr. J.G.C. Wiebenga
prof.dr. M.L.J. Wissenburg

Directeur:

dr. P.G.C. van Schie

De Stichting is in 1954 ontstaan uit de behoefte die in liberale kringen werd gevoeld aan een instelling die wetenschappelijke studies verricht naar diverse maatschappelijke vraagstukken, zonder gebonden te zijn aan een bepaalde dogmatiek of godsdienst.

Doel en middelen zijn volgens de statuten: 'De stichting heeft ten doel om op wetenschappelijk verantwoorde wijze, vraagstukken van maatschappelijk belang, in het bijzonder die van staatkundige, sociale, economische of juridische aard, te onderzoeken met de liberale beginselen als uitgangspunt, zulk een onderzoek te bevorderen en over zodanige vraagstukken voor te lichten. Dit doel wordt nagestreefd ten behoeve van het liberalisme in het algemeen en mede ten behoeve van de (...) "Volkspartij voor Vrijheid en Democratie". De stichting tracht dit doel te bereiken door al hetgeen met het bovenstaande verband houdt of daaraan bevorderlijk kan zijn.'

De TeldersStichting heeft onder andere de volgende geschriften gepubliceerd*:

	€
100 <i>Grondrechten gewogen. Enkele constitutionele waarden in het actuele politieke debat</i> , 2006	15,00
101 <i>De radicaal-islamitische ideologie van de Hofstadgroep</i> , 2006	12,00
102 <i>Liberaal duurzaamheid. Milieubeleid internationaal bezien</i> , 2007	14,00
103 <i>Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid</i> , 2007 (uitverkocht, in kopie verkrijgbaar)	12,00
104 <i>Veilige basis voor vrije burgers. Duidelijke liberale aanpak van veelvoorkomende criminaliteit</i> , 2008	14,00
105 <i>Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking</i> , 2008	15,00
106 <i>Liberaal leiderschap</i> , 2009	8,50
107 <i>Zorgen voor zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen</i> , 2009	12,50
108 <i>Liberalisme als 'groen' idealisme. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten</i> , 2009	15,00
109 <i>Krachtproef voor het kapitalisme. Een liberale reflectie op de kredietcrisis</i> , 2010	10,00
110 <i>Gen-ethische grensverkenningen. Een liberale benadering van ethische kwesties in de medische biotechnologie</i> , 2010	15,00
111 <i>Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen</i> , 2011	17,50
112 <i>Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor leden van de 'achterblijvers'</i> , 2011	15,00
113 <i>Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie</i> , 2012	16,50

114	<i>Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport, 2012</i>	15,75
115	<i>Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord, 2012</i>	15,00
116	<i>Eigen keuze, samen sterk: duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen, 2012</i>	16,00
117	<i>Onderwijs: de derde dimensie, 2012</i>	16,00
118	<i>De plicht der politieke partijen. Partijleden, politici en kiezers in een open partijdemocratie, 2013</i>	19,50
119	<i>De legitimiteit van de rechterlijke macht. Ideeën voor behoud en versterking, 2013</i>	17,50
120	<i>Onbegrensde arbeidsmigratie: zegen of zorg? Een liberale kijk op intra-EU migratie en sociale zekerheid, 2013</i>	17,00
121	<i>Zeker van energie. Een liberaal perspectief op het Nederlandse energiebeleid, 2014</i>	18,50
122	<i>Liberale verantwoordelijkheid: individuele, economische en democratische plichten, 2014</i>	15,75
123	<i>Gelukspolitiek. Liberalisme en de waarde van vrijheid, 2014</i>	10,00

Verder verscheen recent als Politiek-Wetenschappelijke Stellingname:

P.S. 1 *Arbeidsmarkt openbreken voor jongeren*, 2013 6,00

... en als bijzondere publicatie:

Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940, 2005 20,00

Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, 2008 17,50

Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956, 2009 **

Democracy in Europe. Of the people, by the people, for the people?, 2010 ***

Het Liberalen Boek, 2011 **

The dynamics of demographic decline, 2011 ***

Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?, 2012 ***

Separation of Church and State in Europe. With views on Sweden, Norway, Great Britain, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia, 2012 ***

Liberale Spiegel. Reflecties op zestien veelgehoorde vooroordelen over het liberalisme en de VVD, 2013 5,00

Neoliberalisme: een politieke fictie, 2014 **

De uitgaven zijn zowel in boekvorm als digitaal (tegen een lager tarief) verkrijgbaar via de webshop van de TeldersStichting op www.teldersstichting.nl.

* een volledige lijst met publicaties is op aanvraag verkrijgbaar

** verkrijgbaar via de boekhandel

*** publicatie in ELF-verband, neem voor meer informatie contact op met de TeldersStichting

